

Д.Т.Філімонов, О.Д. Сухомлин, М.М. Зільбербранд

*Збірник науково-дослідницьких праць з історії
та краєзнавства конкурсу ім. А. Джусова*

Історичне Присамар'я

*Управління культури, молоді, національностей і релігії
виконавчого комітету Новомосковської міської ради*

*Новомосковський міський історико-краєзнавчий
музей ім. П.Калнишевського*

Дніпро
Акцент ПП
2019

УДК 94(477.63)(082)
Ф53

Д.Г. Філімонов, О.Д. Сухомлин, М.М. Зільбербранд

Ф. 53 Історичне Присамар'я (збірник науково-дослідницьких праць з історії та краєзнавства конкурсу ім. А. Джусова) – Дніпро: Акцент ПП, 2019 – 118 с.

ISBN 978-966-921-240-5

Книга є збіркою науково-дослідницьких праць з історії та краєзнавства переможців конкурсу ім. А. Джусова (у віковій категорії від 20 років і старше) у 2017 році.

Дане видання може бути корисним для науковців, дослідників-краєзнавців, викладачів історії, учнів та студентів навчальних закладів усіх рівнів, а також для всіх, кого цікавить історія рідного краю.

УДК 94(477.63)(082)

ISBN 978-966-921-240-5

Передмова

Третій випуск збірки «Історичне Присамар'я» – яскраве свідчення того, як багато таємниць ще приховує історія нашого рідного краю. Краєзнавчий конкурс, присвячений визначному літописцю нашого міста Анатолію Боніфатійовичу Джусову, продовжується і ця збірка увібрала в себе дослідницькі роботи переможців конкурсу у 2018 році.

Колосальна робота була проведена дніпровським археологом-краєзнавцем – Дмитром Філімоновим. Опрацювавши велику кількість джерел, дослідник поетапно змальовує нам яскраву та героїчну історію Новосергіївської фортеці – фортифікаційної пам'ятки Присамар'я кінця XVII століття. Залишки цієї унікальної, та довгий час забутої фортеці, й до сьогодні збереглись на околиці села Вільне Новомосковського району. У своїй роботі автор розглядає також історію археологічного дослідження цієї пам'ятки починаючи ще з кінця XIX століття.

Цікаве дослідження представлено дніпровським істориком Олександром Сухомлином. На основі опрацьованих документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, дослідник визначає територіальне походження та особливості формування населення містечка Самарчик XVIII століття (нині – місто Новомосковськ). Також важливим пунктом його роботи є огляд джерел, що проливають світло на дату становлення Самарчика територіальним центром Самарської паланки.

Автором третього дослідження, приведеного у збірці, є громадянин Ізраїлю, вчений-гідрогеолог Михаїл Зільбербранд. Автор досліджує виникнення та розвиток фотографічної справи у дореволюційному Новомосковську. Ця тема була обрана ним не випадково, адже прадід Михаїла був власником одного із перших фотоательє нашого міста.

Завдяки праці талановитих науковців: істориків, археологів, краєзнавців, літопис славного минулого Присамарського краю поповнюється новими сторінками, збагачується цікавими фактами та віхами течії історії. Тож хотілося б подякувати тим дослідникам, які долучились до міського краєзнавчого конкурсу ім. А. Джусова. Побажати їм нових творчих і наукових злетів та досягнень на ниві краєзнавства.

Директор Новомосковського
історико-краєзнавчого музею
ім. П. Калнишевського

Костянтин Мешко

Зміст

Передмова	3
Зміст	4
Дмитро Філімонов. Містечко біля Вільного броду: Новосергіївська фортеця 1689–1711 рр.....	5
Вступ	5
Розділ І. Військова активність та фортифікаційне будівництво на території Присамар'я в період Кримських походів 1687, 1689 рр	10
Розділ ІІ. Новосергіївська фортеця у військово-політичних подіях кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.....	30
Розділ ІІІ. Функціональна структура та фортифікація присамарських фортець кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.....	51
Висновки	59
Використані джерела та література	60
Ілюстрації	67
Олександр Сухомлин. Соціальна структура м. Самарчика середини ХVІІІст.: становлення паланкового центру	92
Вступ	92
Розділ І.....	94
Розділ ІІ	97
Висновки	98
Список використаних джерел і літератури.....	99
Додатки	101
Михаил Зильбербранд. Возникновение и развитие профессиональной фотографии в уездном городе Новомосковске Екатеринославской губернии.....	106
Введение	106
О провинциальной фотографии в Российской империи.....	106
Влияние Екатеринослава на развитие соседнего уездного города Новомосковска.....	107
Первые фотографические заведения в Новомосковске	107
Развитие фотографического дела в Новомосковске	109
Доходы и условия работы фотографов.....	111
Сравнение особенностей развития профессиональной фотографии в Новомосковске и в других уездных городах губернии	112
Выражение благодарности	113
Список использованных источников	114
Приложения	116

Містечко біля Вільного броду: Новосергіївська фортеця 1689–1711 рр.

Вступ

На території сучасної Дніпропетровської області розташована значна кількість залишків земляних фортифікаційних споруд, зведених на теренах Північного Причорномор'я за наказами урядів Московської держави, а згодом – і Російської імперії, наприкінці XVII–XVIII ст. За своїми оборонними властивостями, інженерними особливостями конструкцій та розмірами ці укріплення поділяються на фортеці, ретраншементи та редути. Останнім часом стає все більше зрозумілим, що без усебічного вивчення цього виду пам'яток, зокрема, і з використанням методів археології, неможливо у повному обсязі дослідити історичні події, що відбувалися у зазначений період на території північно-причорноморського регіону, а також – скласти повне уявлення про матеріальну культуру різних груп населення, які мешкали на цих землях. Особливу цікавість викликають фортифікаційні споруди, зведені у нижній течії річки Самари наприкінці XVII ст., а саме – Новобогородицька (Богородицька) та Новосергіївська (Сергіївська) фортеці. З двох зазначених фортець на сьогодні найбільш дослідженою є Новобогородицька (залишки фортеці розташовуються біля селища Шевченко Самарського району м. Дніпро). Натомість, розташована вище за течією р. Самара та менша за розмірами, Новосергіївська фортеця (залишки цієї фортифікаційної споруди розташовані поблизу північної околиці села Вільне Новомосковського району Дніпропетровської області), й досі залишається, як в історіографічному, так і в археологічному плані, маловивченою, та й взагалі – невідомою для більшості дослідників та широкого кола громадськості пам'яткою часів козацтва.

Слід зазначити, що для сучасного районного центру Дніпропетровської області м. Новомосковськ ця пам'ятка має особливе значення. Новосергіївська фортеця є першим поселенням міського типу на території Новомосковського району. Отже, можна визнати, що урбаністичні процеси в Присамар'ї, які призвели до виникнення Новомосковська, своїм корінням сягають кінця XVII ст.

Таким чином, **об'єктом** дослідження є Новосергіївська фортеця 1689–1711 років.

Предметом дослідження є процеси, пов'язані з заснуванням, будівництвом та функціонуванням фортеці, а також визначення її ролі в освоєнні та заселенні Присамар'я, яке у кінці XVII – на початку XVIII ст. було порубіжною територією для Московського царства, Гетьманщини (Лівобережної України), Війська Запорозького низового та Кримського ханства.

Метою дослідження є вивчення особливостей процесу виникнення та етапів функціонування Новосергіївської фортеці, як одного з двох прикордонних форпостів Московської держави у Присамар'ї наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Відповідно до мети визначено **завдання** дослідження:

- з'ясування причин виникнення московських фортець на теренах Присамар'я;
- визначення ролі фортець у процесі освоєння та заселення Присамар'я;
- характеристика якостей присамарських фортець, як прикордонних форпостів;
- визначення ролі Новосергіївської фортеці у воєнно-політичних подіях та колонізаційних процесах кінця XVII – початку XVIII століть;
- аналіз функціональної структури та інженерних особливостей Новосергіївської фортеці, як однієї зі складових системи фортифікації в Присамар'ї;
- визначення Новосергіївської фортеці, як перспективного об'єкта для археологічного вивчення та туристичного використання.

У роботі застосовано наступні **методи** дослідження: історико-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, а також методи археології, як спеціальної історичної дисципліни.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на основі аналізу значного масиву писемних, картографічних та археологічних джерел встановлено місце Новосергіївської фортеці в процесі історичного розвитку Північного Причорномор'я наприкінці XVII – на початку XVIII століть.

Практичне застосування отриманих в результаті проведеної роботи матеріалів у тому, що вони можуть бути використані для написання наукових статей та узагальнюючих праць з історії України та Східної Європи. Також матеріали дослідження можуть застосовуватися у пам'яткоохоронній роботі для виготовлення науково-дослідної, містобудівної та облікової документації.

Джерельну базу даного дослідження становлять джерела різного плану. Поділяються вони на писемні, графічні та речові (археологічні). Основу дослідження становлять переважно писемні та графічні джерела, як опубліковані, так і неопубліковані. Джерела цього типу своєю чергою поділяються на документальні, наративні та картографічні.

Серед опублікованих джерел особливе місце посідають документальні матеріали, поява яких зумовлена потребами та вимогами центральних органів влади Московської держави та Гетьманщини (Лівобережної України). Серед них – царські грамоти та укази, накази та інструкції до воєвод, договірні статті та офіційне листування московських урядовців та військових очільників з українськими гетьманами, представниками лівобережної козацької старшини та запорозькими козаками. Чимало цих матеріалів з історії самарських фортець взагалі й Новосергіївської зокрема, містяться у багатотомній збірці документів «Полное собрание законов Российской империи с 1649 года», що вийшла друком у 1830 р. Важливе значення мали комплекси різноманітних, як за змістом, так і за хронологією, документів періоду існування Новобогородицької фортеці, що їх видано наприкінці XIX – на початку XX ст. М.Й. Судієнком, Н.Г. Устряловим та Д.І. Яворницьким. Особливо слід відмітити публікацію у 1862 р. на сторінках часопису «Летопись занятий Археографической комиссии», цікавого джерела – звіту про проведену розвідку на території Присамар'я московського стряпчого І. Коломніна під назвою «Роспись, что по осмотру стряпчего Ивана Коломнина и ратных людей, около реки Самари, вверх по той реке, каких лесных угодий, и всяких крепостей, и урочищ и бродов».

Велику цінність мають також документи, початкового періоду війни, що точилася між Московською державою та Османською імперією у 1711–1713 рр., опубліковані в 1898 р. начальником Воєнно-історичного архіву А.З. Мишляєвським.

Зі збірок документів, що були видані в останні десятиріччя слід відмітити двотомник універсалів гетьмана І.С. Мазепи та матеріали Батуринського архіву, упорядковані російською дослідницею Т.Я. Таїровою-Яковлевою.

У дослідженні використані опубліковані наративні джерела, які містять різноманітну інформацію про московські фортеці, що існували на території Присамар'я у кінці XVII ст. Серед творів іноземців виділяється щоденник генерала П. Гордона, шотландця за походженням, який перебував на службі у московських царів і праця «Записки про Московію» французького дипломата Фойа де ля Невіля. З московських авторів певний інтерес становить щоденник І.О. Желябузького. Реконструкції подій кінця XVII – початку XVIII ст. у Присамар'ї сприяє так званий козацький літопис С. Величка. В епістолярній спадщині гетьмана І.С. Мазепи міститься інформація про будівництво самарських фортець, їх функціонування, та реакція Війська Запорозького низового на це.

З неопублікованих архівних документів при написанні роботи були використані дві відомості з фондів Російського державного архіву давніх актів (РДАДА), у яких міститься інформація про московські фортеці в Присамар'ї. Перший документ це «Ведомость крепостей Киевской губернии, в которых сидят русские воеводы и стоят русские гарнизоны, переданных управлением из Малороссийского приказа в Разрядный приказ. 1707 г.». Другий – «Ведомость, что в Новобогородицком людей и артиллерии, также и в Каменном затоне. 1709 г.».

З картографічних джерел найважливішими стали два плани залишків Новосергіївської фортеці кінця XIX – першої половини XX ст., виявлених автором цього дослідження у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького.

Перший план, що має назву «План развалин Новосергиевскаго городка», було складено у 1898 р. за ініціативою Д.І. Яворницького та за розпорядженням голови губернської земської управи М.В. Родзянка. Другий – «План залишків Новосергіївської фортеці», також складений за участю Д.І. Яворницького у 1932 р. Також під час роботи над дослідженням використані карти кінця XVII – початку XVIII ст. з фондів РДАДА., карта Російського генерального штабу другої половини XIX ст. (аркуш 13, ряд XXVI).

На жаль, більшість документів усе ще залишається поза увагою дослідників. Переважно вони зберігаються в архівах Російської Федерації. Найбільшим представництвом документальних джерел з досліджуваної проблеми відзначаються фонди РДАДА і Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА) у Москві.

Початок археологічному дослідженню пам'ятки поклав Д.І. Яворницький, який наприкінці XIX ст. оглянув залишки земляних укріплень в урочищі Сорок Байраків та вперше пов'язав їх з Новосергіївською фортецею. За його ж ініціативою був складений і план залишків фортеці.

Після більш ніж сторічної перерви, що минула з часу розвідок Д.І. Яворницького, на початку ХХІ ст. дослідження залишків Новосергіївської фортеці були поновлені. У 2005 р. археологічна експедиція Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара (керівник – професор І.Ф. Ковальова) провела розвідку на території фортеці. У процесі розвідки всього закладено 22 шурфи розмірами 2 х 2 м кожний, які було поділено на 6 груп. Більшість зроблених шурфів розташовувалися в основному по схилу правого берега р. Самара і показали відсутність культурного шару [35, с. 11–12]. В чотирьох шурфах, закладених на колишній території самої фортеці, як і у двох шурфах, розташованих на краю орного поля, що знаходиться у північно-східному напрямі від залишків фортеці, культурного шару, придатного для дослідження, також виявлено не було [35, с. 11]. На більшій частині вказаного поля і на земельних ділянках у північному, північно-західному та південно-західному напрямках від решток фортеці, де згідно з писемними джерелами кінця ХVІІ ст. розташовувався посад, шурфування не проводилося (Рис. 21).

Навесні 2012 р. автором даного дослідження було здійснено візуальний огляд решток Новосергіївської фортеці [82, с. 148]. Під час огляду на колишній території самої фортеці та її посаду було зібрано підйомний матеріал кінця ХVІІ – початку ХVІІІ століття (Рис. 22). Повторні поверхневі збори археологічного матеріалу проведено і у наступному 2013 році (Рис. 23).

Наявність цікавого підйомного матеріалу з території пам'ятки, дозволило поставити питання про перспективність подальших археологічних досліджень фортеці. Останні були здійснені восени 2012 року експедицією Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (керівник – кандидат історичних наук О.В. Старік). Несподіваним результатом цієї розвідки стало виявлення у середині периметра залишків фортеці старого кладовища.

У польовий сезон 2015 р. співробітниками Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей (далі – Центр) було проведено археологічну розвідку (науковий керівник – директор Центру Л.М. Голубчик, керівник польової групи – провідний науковий співробітник Центру Д.Г. Філімонов), що обмежилася збиранням підйомного матеріалу на площі колишнього посаду фортеці.

Улітку 2018 р. археологічною експедицією Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара під керівництвом кандидата історичних наук О.В. Ромашко, у складі якої працювали група співробітників Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей на чолі з автором цього дослідження, здійснено розвідку в середині колишнього периметра замку фортеці. В результаті проведених робіт було виявлено рештки житла-напівземлянки кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Зараз здобутий археологічний матеріал знаходиться у науковій обробці та готується до публікації.

Слід відмітити, що археологічні дані, котрі стосуються фортеці, були отримані зовсім недавно і у невеликому об'ємі. Тому, на їх основі поки що не можна зробити якихось узагальнюючих висновків. З цієї причини археологічний матеріал, здобутий під час розвідок на території Новосергіївської фортеці, у даному дослідженні носить ознайомлюючий характер.

Історіографію проблеми можна поділити на чотири групи: дослідження з історії розвитку оборонних ліній на південних рубежах Московської держави у XVI–XVII ст., праці з військової справи та фортифікації XVII–XVIII ст., розвідки з минулого України, у яких тим чи іншим чином згадувалися самарські фортеці, дослідження з місцевої історії у яких фігурує Новосергіївська фортеця.

Перша група, що почалася активно розроблятися істориками ще з кінця XIX ст., складається з робіт Д.І. Багалія, І.Д. Беляєва, В.П. Загоровського, А.В. Нікітіна, О.А. Новосельського, Г.О. Саніна. У роботах цих авторів відображені різні аспекти історії оборонних укріплених ліній на південних рубежах Московської держави. Розглянута їх роль у процесі колонізації степового прикордоння.

Другу групу літератури можна поділити на дві частини. До першої частини входять праці присвячені розгляду військової справи кінця XVII – початку XVIII ст., таких дослідників як В.О. Волков, В.В. Звегінцов, О.Г. Леонов, М.Д. Рабінович. До другої – належать праці з історії фортифікації XVII–XVIII ст. як дореволюційних (Ф.Ф. Ласковського), так і радянських (А.М. Кирпичникова) та сучасних російських (К.С. Носова, Ю.Є. Ревзіної) авторів.

До третьої групи входять праці, як класиків XIX ст. М. В. Гербеля, Ф. Макаревського, М.І. Костомарова, М.Г. Устрялова та Д.І. Яворницького, так і доробок радянських та сучасних дослідників В.А. Дядиченко, В.М. Заруби, С.О. Павленко, В.О. Пірко, В.В. Станіславського, Т.Г. Таїрової-Яковлевої. Самарські фортеці, і власне Новосергіївська фортеця, розглядаються в роботах вказаних авторів у загальному контексті історичних подій, що відбувалися на теренах Північного Причорномор'я у кінці XVII – на початку XVIII ст.

Дослідження, які можна віднести до четвертої групи складаються з робіт сучасних дніпровських авторів С.В. Амбросимової, В.О. Векленка, І.Ф. Ковальової, О.А. Репана, О.М. Слісаренка, В.С. Старостіна, О.В. Харлана, В.М. Шалобудова, Г.К. Швидько, В.Я. Яценка. Їхні розвідки, в основному, присвячені різноманітним питанням історії козацької доби місцевого регіону, результатам археологічних досліджень Новобогородицької фортеці, розгляду картографічних джерел території Присамар'я. У роботах зазначених дослідників зазвичай приділяється увага Новобогородицькій фортеці, натомість Новосергіївська фортеця згадується лише дотично і дуже рідко.

Таким чином, попри дослідницьку зацікавленість питаннями пов'язаними з історією самарських фортець, насамперед Новобогородицької, вітчизняна історіографія відтворила лише загальний перебіг подій виникнення та функціонування Новосергіївської фортеці; глибоких досліджень не проводилося. На сьогодні єдиними спеціальними роботами присвяченими цій проблематиці є розвідки запорозького дослідника В.І. Мільчева та Д.Г. Філімонова – автора цього дослідження.

РОЗДІЛ І. ВІЙСЬКОВА АКТИВНІСТЬ ТА ФОРТИФІКАЦІЙНЕ БУДІВНИЦТВО НА ТЕРИТОРІЇ ПРИСАМАР'Я В ПЕРІОД КРИМСЬКИХ ПОХОДІВ 1687, 1689 РОКІВ

1.1. Просування південного кордону Московської держави впродовж XVI – другої половини XVII ст.

Заснування Новосергіївської фортеці нерозривно пов'язане з політикою оборонного будівництва, яку впродовж XVI–XVII ст. проводило Московське царство на своїх південних рубежах. Стратегія зміцнення кордонів Московської держави в цей період полягала у спорудженні прикордонних фортець та цілих укріплених ліній значної протяжності, покликаних не допустити ворога на власну територію. Ці оборонні лінії являли собою системи прикордонних фортець та укріплень з гарнізонами зі служилих людей, що контролювали головні шляхи, якими татари щороку здійснювали походи на територію Московської держави. У даний час більшість фахівців сходяться на тому, що прийняте в XVI–XVII ст. рішення про будівництво інженерних та фортифікаційних споруд на південних московських рубежах було єдино вірним. Аналізуючи особливості московської та польсько-литовської прикордонної служби на кордоні з татарами, російський історик Г.О. Санін відзначав значно вищу ефективність Московської системи захисту рубежів. Війська Великого князівства Литовського, королівства Польського та об'єднаної Речі Посполитої впродовж XVI–XVII ст. неодноразово здобували яскраві перемоги над татарами, тоді як в історії оборони московських південних рубежів їх було не так вже й багато. Але, як справедливо він писав: «...московська система була великоваговою, не приносила «блискучих» перемог, але вона краще охороняла околицне населення і поступово відсувала лінію оборони на південь...» [74, с. 134].

Наприкінці XV ст. природним бар'єром, що захищав Москву з півдня від набігів військ правителів Великої (Волзької) орди, була р. Ока. Тому за правління великих князів Московських Івана III і Василя III оборону було зосереджено саме вздовж її лівого берега. Щовесни до цієї річки виходило московське військо, котре стояло там до пізньої осені. Броди перегороджувалися вбитими у дно річки загостреними у верхній частині дерев'яними колодами. Міста, що стояли на лівому березі Оки – Козельськ, Перемишль, Воротинськ, Калуга, Алексин, Таруса, Серпухов, Коломна – були добре укріплені. Ця система оборони отримала назву «Берег» [53, с. 121].

На початку XVI ст. ситуація на південному рубежі Московської держави істотно ускладнилася. Після розгрому кримським ханом Менглі-Гіреєм ослабленої міжусобицями Великої орди, до Кримського юрту увійшли підкорені поволзькі улуси. Після цього основним завданням для кримських володарів стає підкорення Астраханського та Казанського юртів. Через це Кримське ханство розірвало союз із Москвою і переорієнтувалося на дружні відношення з її суперником – Великим князівством Литовським. Перший крупний набіг кримців на південні землі Московської держави відбувся у 1507 р. Відтоді татари постійно ходили походами в межі Московської держави так званим Муравським шляхом [20, с. 78–89]. Цей шлях пролягав від Перекопу межиріччям Дніпра і Дону до міста Тули, розташованого на підступах до Москви (Рис. 2).

У 1507–1509 рр. в Тулі для захисту від татар була спішно споруджена дерев'яна фортеця, котра вже у 1514–1520 рр. перебудовується в камінні та цеглі. Дещо пізніше південні підступи до Москви були додатково посилені фортецями у містах Коломні (1525–1531 рр.) та Зарайську (1528–1531 рр.). Спорудження фортець Тули й Зарайська, що були висунуті південніше Окської оборонної лінії, ознаменувало початок поступового просування кордонів Московської держави на південь [54, с. 27–28].

Після взяття у 1552 р. Казані основну увагу цар Іван IV звернув на оборону південного кордону. Упродовж 1545–1566 рр. південніше р. Оки споруджено нову оборонну лінію – Велику Засічну черту, відому також в історичних джерелах під назвами Заокська черта, Тульська черта, або просто Черта [51, с. 29; 52, с. 32–33]. Ця оборонна система перетнула татарські Муравський, Ізюмський і Кальміуський шляхи на дальніх підступах до Оки (Рис. 1).

Велика Засічна черта мала довжину понад 1000 км і складалася з укріплених міст, лісових і водних перепон. Ця оборонна система зв'язала міста-фортеці Більов, Лихвин, Одоєв, Крапивну, Тулу і Венів. Усе військо та адміністративне управління Чертою зосереджувалося в Тулі. Велика Засічна черта стала потужною перепоною для татарських набігів на землі Московської держави. Про це зокрема свідчить той факт, що за період з 1558 по 1596 рр., татарам лише одного разу вдалося проникнути за Засічну черту. Відбулося це у 1571 р., коли військо кримського хана Девлет-Гірея I прорвало оборону Черти, дійшло до Москви й сильно спустошило її [9, с. 11–18].

Територія степів Північного Причорномор'я, так зване Дике поле (далі – Поле), у XVI–XVII ст. відігравала роль своєрідного буфера між кордонами: з одного боку Великого князівства Литовського, Королівства Польського, а згодом і об'єднаної Речі Посполитої та Московської держави, а з іншого – Кримського ханства. Тому степовики намагалися усіма силами не допустити колонізації Поля осілим населенням. Наявність великих незаселених просторів степового кордону робило ханство практично невразливим для нападів армій європейських держав. Адже у разі походу на Крим, військам тривалий час доводилося просуватися по безводному степу, маючи громіздкі обози. Кримський хан же мав можливість зібрати сили і постійними нападами кінних загонів виснажувати противника. Буферна зона Дикого поля була зручним місцем для концентрації татар перед набігами і давала степовикам можливість швидко втекти від погоні. Уже до середини XVI ст. московський уряд досить ясно усвідомив усю невідповідність для себе ситуації, що склалася в цьому регіоні. Тому, в другій половині XVI ст., як тільки з'явилися сили, Московська держава починає просування своїх кордонів далі на південь.

У середині – другій половині XVI ст. московським урядом проводилася політика активного освоєння так званої «кримської україны» або по-іншому «польской україны». Впродовж 1550–1580-х рр. на цих рубежах були збудовані фортеці Дедилів і Шацьк (1553 р.), Болхів (1555 р.), Рязьк (1557 р.), Новосіль (1569 р.), Данків (1563 р.), Орел (1566 р.), Чернь, Венів, Спіфань (1578–1579 рр.), Воронеж (1585 р.), Лівни (1586 р.). У 1590-ті рр. – Єлець (1592–1593 рр.), Кроми (1595 р.), Білгород, Курськ, Оскіл (1596 р.), Валуйки (1599 р.). Нарешті, в 1600 р. – Царево-Борисів, заснування якого стало початком московської колонізації території, яка пізніше почала називатися Слобідською Україною.

Особливе значення серед цих фортець мав один з найбільш південних московських форпостів у Полі – Білгород [54, с. 33].

Важливим укріпленням на південно-західному кордоні Московської держави був Путивль. Між 1591 і 1602 рр. в Путивлі спорудили кам'яно-цегляну фортецю. На початок XVII ст. Путивль був єдиним містом на московському південно-західному прикордонні, що мав кам'яну фортецю, всі інші були дерев'яно-земляними [41, с. 492].

Невдовзі після закінчення Смоленської війни 1632–1634 рр. з Річчю Посполитою, почалися роботи зі спорудження нової оборонної лінії, що мала простягнутися майже на 800 км від р. Ворскли на заході до р. Челнової на сході. Спочатку ця лінія, на відміну від старої Засічної, отримала назву Нової черти, а пізніше була перейменована на Білгородську черту (Рис. 3). Будівництво лінії розпочалося зі спорудження фортеці Козлов поблизу її східного краю. Основні будівельні роботи на лінії розгорнулися між 1636 та 1654 рр. За цей час були споруджені наступні фортеці: Челновий та Бельський (1636 р.), Яблунів та Усерд (1637 р.), Короча (1638 р.), Вільний та Хотомижськ (1640 р.), Костенськ (1640 р.), Вільшанськ (1644 р.), Усмань (1645 р.), Карпов та Орлів (1646 р.), Царев-Алексєєв (пізніше – Новий Оскіл), Верхососенськ, Коротояк, Соکیلськ та Добрий (1647 р.), Урив та Болховець (1648 р.), Острогоськ та Романів (1652 р.), Нежегольськ (1654 р.). Ці фортеці разом з декількома більш ранніми стали опорними пунктами 25 ділянок, на які була поділена Білгородська черта [29, с. 70–149]. Хоча оборона Білгородської черти продовжувала удосконалюватися ще протягом декількох років, але все ж таки, основні роботи зі спорудження черти завершилися до 1653 р., напередодні війни з Річчю Посполитою (1654–1667 рр.). Однак, за твердженням російського дослідника В.П. Загоровського, остаточною датою завершення будівництва черти слід вважати 1658 р. Саме цього року новозбудовану лінію з інспекцією відвідав думний дяк С.І. Заборовський, а також був сформований Білгородський полк та заснована нова військово-адміністративна одиниця – Білгородський розряд. Центром цього прикордонного округу став Білгород, який у 1650 р. було перенесено на нове місце. Пізніше, – наприкінці 1670-х років, у зв'язку із загостренням військової ситуації, адміністративний центр Білгородського розряду було перенесено до Курська, однак Білгород продовжував вважатися головним містом черти [29, с. 153–159; 30, с. 31–32, 36–39].

У 1660 р. з Білгородського розряду було відокремлено Севський (Сіверський) розряд. До складу останнього, крім Севська, увійшли наступні прикордонні міста: Рильськ, Путивль, Орел, Брянськ, Більов, Болхів, Карачів, Кроми, Лихвин [29, с. 158; 30, с. 36–37].

Отже, у XVI – першій половині XVII ст., укріплені лінії будувалися на кордоні, насамперед задля того, щоб не допустити татар до центральних земель Московської держави. Будівництво Білгородської черти ознаменувало завершення оборонної стадії боротьби на південному кордоні та переходу Москви до активної експансії на територію Дикого Поля з метою його колонізації.

Під час війни Московської держави з Османською імперією і Кримом 1676–1681 рр., для захисту поселень, розташованих південніше Білгородської черти,

терміново була зведена ще одна укріплена лінія – Ізюмська черта (Рис. 3). Основні будівельні роботи зі спорудження нової черти відбувалися впродовж 1679–1680 рр., тобто були завершені всього за два роки. Нова лінія довжиною близько 550 км відходила від Білгородської черти на південь від м. Усерд, у верхній течії р. Тиха Сосна, далі йшла вздовж течій річок Валуй, Оскіл, Сіверський Донець, Мжа і Коломак. На заході новоспоруджена черта не підходила до Білгородської, а закінчувалася біля м. Коломак. Далі знаходилися землі автономної Лівобережної України, гетьман якої Іван Самійлович Самойлович був затятим противником будівництва будь-яких московських укріплених ліній на території, що перебувала під його юрисдикцією. Тому, незважаючи на те, що у 1680 р. воєвода П.І. Хованський звертав увагу московського уряду на можливість обходу ворогом Ізюмської черти з заходу, будівництво лінії, з огляду на непохитну позицію гетьмана, все ж таки було зупинено біля Коломаку. Після того, як навесні 1681 р. між Московською державою та Османською імперією був укладений Бахчисарайський мирний договір, ідея подальшого продовження Ізюмської черти на захід остаточно була відкинута царським урядом [30, с. 87–227].

Ізюмська лінія складалася з ряду окремих фортець, розташованих на відстані 20–30 км одна від одної. Серед фортець цієї оборонної лінії можна виділити 20 основних: Коломак, Високопілья, Новий Перекоп, Валки, Водолага, Соколов, Зміїв, Бишкін, Лиман, Андріїві Лози, Балаклея, Савінський, Ізюм, Царев-Борисів, Остропілья, Купенський, Двуречний, Каменський, Валуйки, Полатов. Декілька фортець було споруджено поза новою чертою, це зокрема Богодухів, Золочів, Вовчі Води, Харків, Салтов, Маяцький, Тор. У адміністративному відношенні Ізюмська черта знаходилася у відомстві Білгородського розряду і керівництво її обороною здійснювалося воєводами Білгородського полку [54, с. 44–45].

До оборони прикордонних ліній московськими воєводами активно залучалося служиле населення прилеглих територій. Окрім охорони та утримання у належному стані укріплень, на нього покладался обов'язок у небезпечний час виставляти ополчення, яке розподілялося між окремими ділянками ліній. З другої половини XVII ст. справу оборони московських кордонів, на контрольованих ними напрямках, перебирають на себе лівобережні та слобідські полки, а також Військо Запорозьке низове [5, с. 378–571].

Із заселенням південних районів Лівобережної та Слобідської України Білгородська черта у другій половині XVII ст. втратила своє значення прикордонного оборонного заслону. Кордон Лівобережної України (Гетьманщини), підвладної на правах автономії Московській державі, просунувся до р. Оріль, де виникли прикордонні містечка Полтавського полку Орель (Орел, Орлик), Царичанка, Китай-город, Маячка, Нехвороща. На початку 1680-х рр. пропонувалося спорудити укріплену лінію, яка за проектом генерала Григорія Івановича Косагова, мала пролягати від Водолазького рову по річках Берестовій та Орелі – до містечка Нехвороща. Але проти будівництва нової лінії активно виступив гетьман І. Самойлович. У результаті цей проект, що являв собою подальший розвиток укріплень Білгородської черти, так ніколи й не було втілено у життя [5, с. 295–296].

До початку 1680-х рр. відносяться і перші пропозиції щодо спорудження нового прикордонного рубежу на території Присамар'я. Слід відмітити, що місцевість вздовж р. Самари та її приток вже з кінця XVI – першої половини XVII ст. привертала особливу увагу московських воєвод, як важливий регіон степового порубіжжя по якому пролягали татарські шляхи, і, насамперед, великий Муравський шлях. У 1627 р. в московському Розрядному приказі була складена Книга Великому Кресленню, що являла собою перший докладний географічний опис всієї Московської держави та деяких суміжних районів сусідніх країн. Опис території Поля у цьому джерелі подається по стратегічно важливим татарським шляхам. Річки у Книзі описані настільки, наскільки це потрібно для визначення напрямку того чи іншого шляху або реєстрації татарського броду. У Книзі Великому Кресленню міститься перший відомий опис території Присамар'я та ділянки Муравського шляху, що проходила нею [42, с. 64–65]. Також цікаве повідомлення про те, що прикордонні сторожі Білгородського розряду у першій половині XVII ст. доходили до р. Самари: «А на речке на Терновке стоит человек камен (давня кам'яна статуя, так звана «баба» – Д.Ф.), а у него кладут из Белгорода станичники доездныя памяти, а другие памяти кладут на Самаре у дву девок каменных; а от каменного человека до Самари вёрст с 30» [42, с. 64–65]. У середині – другій половині XVII ст. московські прикордонні воєводи продовжували активно збирати інформацію про татарські шляхи і броди в Присамар'ї.

Восени 1680 р. посольська місія на чолі зі стольником, полковником і намісником Переяславським В.М. Тяпкіним та дяком Посольського приказу М.М. Зотовим, за наказом царя Федора Олексійовича, відправилася у Крим для підписання Бахчисарайської мирної угоди з Туреччиною. Від м. Суми посли рухалися у напрямку до Перекопу по Муравському шляху. Результатом їх подорожі став докладний звіт – «Статейний список», який містить рекомендації щодо можливої колонізації місцевостей Дикого Поля, котрими пролягав їхній шлях. Московськими дипломатами оцінювалися якості земель та насиченість їх природними ресурсами, визначалися зручні місця для заснування нових фортець, у тому числі й у Присамар'ї, де «мочно города земляные крепкие поделать, и людьми служилыми пешими и конными осадить, и полевыми всякими запасы наполнить, и жить вечно, для того, что около тех рек, и на степях, дубровы великие, и леса и терники и тальникии камыши, и зверь в лесах, и рыбы в водах, и кормов конских всюды множество, и пашни можно завести великие. А рекою Днепром вниз, и теми реками из Днепра в верх под города со всякими служилыми запасы проходы плавные будут вольные, и неприятелей бурсурманских безопасные. Также и сухим путем, от самые Белгородские черты, от Чугуева и от Валок проход с запасы, в те города, будут свободные» [75, с. 21–22]. Більше того, М. Зотовим і В. Тяпкіним під час їхньої подорожі були зроблені спостереження щодо можливості забезпечення походів царських військ у Крим. [75, с. 16–17].

У заключеному навесні 1681 р. строком на 20 років Бахчисарайському мирному договорі між Московською державою та Оттоманською Портою, сторони-підписанти зобов'язалися не споруджувати будь-яких нових фортець на обох берегах Дніпра та його притоках [75, с. 16–17]. Але вже у 1684 р. московським урядом планується спорудити на Самарі й вниз від неї по Дніпру

декілька фортець. З огляду на рішучі протести Запорозького Війська низового та непохитну позицію гетьмана І. Самойловича, цей намір не було реалізовано [94, с. 456]. Проте стратегічна ситуація у північночорноморському регіоні починає докорінно змінюватися. Ефективна оборона та поступове просування кордонів на південь за допомогою укріплених ліній призвели до того, що наприкінці XVII ст., зміцнившись під їхнім захистом, Московська держава стала здатною здійснити масштабні наступальні походи в бік Криму, спрямовані на його підкорення. Таким чином, нова велика війна в Північному Причорномор'ї ставала лише справою часу.

1.2. Кримський похід 1687 р. та виникнення перших московських фортець у Присамар'ї

Навесні 1686 року між Московською державою та Річчю Посполитою був підписаний так званий «Вічний мир» (трактат Гржимултовського). Даний мирний договір закріпив умови Андрусівського перемир'я 1667 року про розділ козацької України між цими двома державами по Дніпру. Але суттєвою різницею змісту «Вічного миру» від умов Андрусівського трактату було те, що Запорозька Січ, яка за андрусівськими домовленостями мала перебувати під подвійним контролем московського царя і польського короля, за новим договором цілком переходила під верховну владу московського монарха. Також між Москвою і Варшавою був укладений військовий союз проти Османської Порти та її васала Кримського ханства. З підписанням «Вічного миру» Москва розірвала Бахчисарайський мирний договір 1681 р.

Укладення «Вічного миру» та військового союзу з Річчю Посполитою сприяло входженню Московської держави у лютому 1687 р. до антиосманської коаліції європейських християнських держав, так званої «Священної ліги» (далі – Ліги). До цього військово-політичного союзу, створеного у травні 1684 р., входили держави Центральної, Південної та Східної Європи (Австрія, Річ Посполита, Венеція, Саксонія, Баварія і Мальта), які бачили для себе загрозу в експансіоністській політиці Османської імперії. Таким чином, Москва долучилася до Великої Турецької війни 1683–1699 рр. Вступаючи до Священної ліги, Москва зобов'язалася розпочати бойові дії проти Кримського ханства, тоді як усі інші учасники коаліції мали вести військові операції безпосередньо проти турецької армії [32, с. 340–343].

Виконуючи взяті на себе союзницькі зобов'язання, Московська держава розпочала готуватися до війни з Кримським ханством. 19 вересня 1686 р. було оголошено указ царів про підготовку військ до походу на Крим [22, с. 11–12]. До початку травня 1687 р. на загальному пункті збору поблизу р. Мерло під командуванням головнокомандувача князя Василя Васильовича Голіцина (Рис. 4) – фаворита царівни Софії Олексіївни – на той час фактичної правительки-регентки Московської держави при малолітніх царях Івані V та Петрі I Олексійовичах, зосереджувалася величезна 100 тисячна московська армія. Зібравшись, царські полки рушили у похід на Крим. Наприкінці травня московське військо досягло р. Самара, де до нього приєдналося 50 тисяч козаків лівобережних полків на чолі з гетьманом Іваном Самійловичем Самойловичем.

Від Самари об'єднані царські та гетьманські сили рухалися далі посушливими Причорноморськими степами у напрямку до Перекопської

фортеці (Рис. 6). Вже 13 червня військо переправилося через річку Кінські Води (Конка) і стало табором неподалік від Дніпра. Незабаром до табору надійшла звістка, що степ горить. Його підпалили татари з метою зупинити просування армії Голіцина. Ще деякий час після цього військо продовжувало рухатися степом, але невдовзі повернуло назад, навіть не досягнувши Перекопу [95, с. 25].

11 липня союзна армія вийшла до гирла р. Самара, але тут з'ясувалося, що мости, споруджені місяць тому, виявилися спаленими, і переправу довелося будувати заново. Це зайняло декілька днів, впродовж яких армія могла перепочити. Як тільки мости були споруджені, армія переправилася на правий берег Самари і 15 липня продовжила відхід на північ. 16 липня війська досягли р. Кільчень, де їм знову був даний день відпочинку. Ось як ситуацію в таборі біля Кільчені описує у своєму щоденнику генерал Патрік Гордон: «Выступили по преимуществу на с.-восток и стали у того же ручья Кильчень, за 2 большие мили или 9 тяжёлых вёрст. Здесь умер и был погребён мой слуга Джон Виттис, а также ещё много офицеров, и великое число солдат умирало каждый день. Здесь мало леса» [25, с. 144]. Переправившись через Кільчень, військо попрямувало до р. Оріль.

Місце переправи армії через Кільчень може бути локалізовано у районі між сучасними селами Поливанівка та Калинівка (колишнє Карла Маркса) Магдалинівського району Дніпропетровської області. Про наявність у цьому районі шляху, яким московські та козацькі війська проходили у 1687 р., може свідчити назва Кургана – «Могила Москалева», що розташовується на відстані близько 1 км на південний захід від переправи через Кільчень.

Отже, перший похід об'єднаних московсько-гетьманських сил на Крим закінчився провалом. Незвичний клімат, бездоріжжя, відсутність достатньої кількості води та корму для волів і коней, нестача тилового забезпечення стали головними труднощами для армії Голіцина. Проте всю провину за провал походу князь поклав на гетьмана І. Самойловича. Головнокомандувач відкрито звинуватив гетьмана у тому, що той зірвав похід і що степ, котрим рухалися війська, було підпалено нібито самими козаками за наказом гетьмана, який не бажав війни з татарами. Як наслідок – Самойловича позбавлено гетьманства, а на його місце 25 липня 1687 р. на військовій раді поблизу р. Коломак [60, с. 867–880] обрано нового гетьмана – Івана Степановича Мазепу (Рис. 5).

З переходом Московської держави в останній третині XVII ст. до активної політики на південному напрямі, завдання, що до того ставилися перед укріпленими прикордонними лініями, почали змінюватися. Досвід першої невдалої наступальної операції проти Криму 1687 р. призвів до необхідності перегляду стратегії спорудження укріплених ліній на південному кордоні держави. Тепер лінії мали не лише забезпечувати оборону поселень, що розташовувалися позаду них, але і слугувати рубежами розгортання польової армії та виступати плацдармами для наступу на Крим. Саме у цій якості, з метою концентрації військ та забезпечення їх усіма необхідними припасами, потрібними у поході, та при поверненні з нього, укріплені лінії набували нового важливого значення.

Кампанія 1687 р. абсолютно ясно показала, що старі лінії, котрі знаходилися на віддаленій відстані від території ворога, не могли забезпечити виконання вимог нової наступальної стратегії. Тому, розуміючи цю обставину, московське

військове керівництво вирішило створити на теренах Поля новий оборонний рубіж. За задумом царських воєвод у цих майбутніх укріпленнях, розташованих, наскільки це було можливо тоді, на максимально близькій відстані від майбутнього театру військових дій, мали перебувати постійні гарнізони та зберігатися запаси озброєння, боєприпасів, військової амуніції, фуражу та продовольства, необхідні польовій армії для проведення подальших наступальних кампаній проти Криму.

Нові укріплення мали бути споруджені в основному силами лівобережних козацьких полків. Цю вимогу було закріплено під час обрання на гетьманство І.С. Мазепи у так званих Коломацьких статтях. У пункті 20 цього договору, підписаного представниками царського уряду і новообраним гетьманом, означено наступне: «Да Гетману ж и Старшине, Великим государем и Великой государыне их Царскому пресветлому величеству служба своя и радения показать, для утеснения и удержания Крыму, и от нахождения их Крымских орд, так на Великороссийские, яко и на Малороссийские города войною, сделать на сей стороне реки Днепра, против Кодака шанецъ, таковым же подобнем, как и Кодак; а на реке Самаре и на реке Ореле, и на устьях речек Берестовой и Орчика, построить города и населит Малороссийскими жители, и о том послат во вся тамошние города универсалы, чтоб жители на тех местех, кто похочет, поселение своё имели без всякаго препятія» [60, с. 878–879].

Перший московський опорний пункт виник на теренах Поля уже в 1687 році. На зворотному шляху армії з Кримського походу, за наказом В.В. Голіцина, перед Дніпровськими порогами на «острове Кодацком» вояки князя спорудили невелику дерев'яно-земляну фортецю. У середині цієї невеликої за розмірами фортечки, було побудовано склади, у яких під охороною московського гарнізону залишили значну кількість провіанту й різні військові запаси, необхідні військам для майбутніх виправ на Крим. Також там на зберіганні розташували річкові судна – струги, якими по Дніпру доправлялися припаси та війська [97, с. 128].

Слід зазначити, що у писемних джерелах міститься дуже обмежена інформація щодо функціонування цього укріплення. Зокрема відомо, що у жовтні 1687 р. запорозькі посли на чолі з козаком Матвієм Ватагою просили у Москві дозволу взяти з Кодацького острова до Запорозької Січі дві мідні гармати зі станками й колесами замість старих, непридатних до використання, що були у Січі. На це прохання царі Іоанн та Петро з царівною Софією в окремій грамоті до Війська Запорозького низового відповіли дозволом взяти запорожцям нові гармати з острова Кодацького, а старі – відіслати на Кодацький острів. З острова Кодацького ці гармати мали доправити для ремонту в Київ, а звідти вже полагодженими повернути назад у Січ [95, с. 29].

Узимку 1687–1688 рр., у зв'язку з небезпекою татарського нападу, для охорони складів і стругів, гетьман І. Мазепа надіслав на о. Кодацький 1500 козаків Гадяцького полку. Крім цього, у той же час за царським указом були направлені «из великороссийских и слободцких городов в немалом числе ратные люди к запасам оным» [97, с. 86–87].

Питання щодо локалізації цього укріплення, що знаходилося перед першим дніпровським порогом – Кодацьким, на сьогодні є дискусійним. Але слід відзначити, що у деяких архівних документах кінця XVII ст. острів, на якому знаходилося московське укріплення та перебували струги, має назву

«Самарський», тобто цей острів розташовувався в районі гирла р. Самара [83, с. 79].

За відомостями генерал-майора Ф.Ф. Ласковського, у 1736 р. фельдмаршал граф Бурхард Христофор фон Мініх при будівництві в гирлі Самари, на її лівому березі, тимчасової польової фортифікаційної споруди – Усть-Самарського ретраншементу скористався існуючими залишками земляних укріплень якоїсь невеликої фортеці. Стару фортецю ззовні було обнесено земляним валом «весьма простого начертания» та перетворено на внутрішнє укріплення ретраншементу – замок або редюїт, всередині якого розташували продовольчі магазини та порохові льохи [46, с. 345; 47, арк. 45; 93, с. 23]. Можна припустити, що стара фортеця, використана у якості основи для ретраншементу, збудованого росіянами у 1736 р. в гирлі річки Самари на території Ігреньського півострова (сучасний житловий масив «Придніпровський» в межах території м. Дніпро), і є залишками згадуваного в архівних джерелах кінця XVII ст. укріплення на «острове Кодацком».

Підтвердженням існування на території Усть-Самарського ретраншементу більш раннього укріплення кінця XVII ст. можуть слугувати археологічні знахідки, зроблені на Ігреньському півострові. Насамперед це стосується зібраної колекції натільних хрестів, у тому числі й московської роботи, датованих другою половиною XVII – початком XVIII століть [16, с. 97–103]. Трапляються на півострові й знахідки формених гудзиків від московських мундирів кінця XVII – початку XVIII століть [34, с. 50, рис. 1.3].

Оборонній споруді на острові Кодацькому відводилася роль лише тимчасової бази московських військ. Першим і головним укріпленням майбутньої лінії фортець по Самарі, проект якої так повністю і не було втілено у життя, мала стати фортеця, яку було вирішено будувати дещо вище за течією від самарського гирла. Наказ про остаточний розгляд та затвердження плану майбутньої фортеці військові інженери отримали у Москві 9 лютого 1688 р. Вже наступного дня відбувся розгляд підготовлених на той час проектів. Пропонувалося декілька варіантів вигляду фортеці, різних за площею і формою укріплень. Спочатку було наказано споруджувати фортецю розмірами 2000 саж., але генерал П. Гордон запропонував будувати дещо менше укріплення на 1200 саж., хоча і ці розміри він вважав завеликими. За його наказом виготовили чотири макети майбутньої фортеці на 5, 6, 7 та 9 бастіонів, які за голландською традицією були названі «больверками». У результаті було ухвалено рішення будувати найменший варіант фортеці з п'ятьма бастіонами [25, с. 163].

Наприкінці квітня 1688 р. за наказом, отриманим з Москви, комендант укріплення на Кодацькому острові Семен Григорович Москаль разом з хорунжим полтавського полку Василем, розпочали в районі впадіння Кільчені у Самару оглядати місця для спорудження нової фортеці. Це викликало хвилю обурення у запорозьких козаків, які вважали територію Присамар'я невід'ємною частиною своїх володінь. Низовики направили листи до гетьмана І. Мазепи та до С. Москаля. У листах низовики прохали першого заступитися за них перед царями та отримати указ про заборону будівництва будь-яких фортець на Самарі, а другого сповіщали про те, що вони жодним чином не дозволять будувати у своїх володіннях московські форпости [97, с. 92–95]. Більше того, на початку квітня, запорожці відправили до Москви своїх посланців, через яких

заявили скаргу на будівництво фортеці особисто царям Івану та Петру, і на той час фактичній володарці Московської держави – царівні Софії [95, с. 43].

У результаті, 14 червня запорожці отримали царську грамоту, в якій пояснювалося, що нова Самарська фортеця будується не для утисків козаків, а «для наивящего неприятелю утеснения и для защищения от их же неприятельского приходу на великороссийские и малороссийские города, а паче защищая самых вас, наш их ц. в-ва подданных, в Сечи живущих, построить город и быть тому городу для пристанища наших ц в-ва ратных людей и для складу всяких запасов впредь даст Бог воинского на Крым походу» [97, с. 110–113]. Після цього запорожцям не залишалося нічого іншого, як скоритися монаршій волі та погодитися на будівництво фортеці на Самарі, до того ж московські володарі наголошували на тимчасовому характері нового укріплення, та обіцяли, що після закінчення війни вона припинить своє існування, про що «о той Самарской крепости наш царского величества указ милостивый учинён вам будет» [97, с. 111].

Для походу до р. Самари, з метою будівництва нової фортеці, було відряджено 20000 козаків 6-ти лівобережних полків під командуванням гетьмана І. Мазепи та 6000 московських ратних людей на чолі з воєводами Л.Р. Неплюєвим і Г.І. Косаговым [28, с. 473; 31, с. 19].

Зустріч гетьманських і московських військ відбулася 3 липня на р. Коломак. Того ж дня, порадившись, гетьман і воєводи вирішили вже 5 липня зі «скорым поспешением» йти до Самари. Вже 12 липня війська прибули до Самари. Визначивши зручне для розташування пристані для суден і багате на трави й дрова місце, на високому мисі правого корінного берега Самари, розташованого при впадінні у неї невеликої правої притоки річки Кринки (Кримки) «разстоянием своим от Днепра в пяти верстах, а от Пещаного брода самарского ниже в пяти ж верстах», гетьман і воєводи розпочали спорудження нової фортеці. Проект фортеці склав інженер-фортифікатор, німець за походженням (за іншими даними голландець), який перебував на службі у московських царів – полковник Вільям фон Зален (Вілім ван Сален, Вілім Фанзален, Вазаль) [22, с. 109; 97, с. 127]. Перед початком будівельних робіт, на місцевості була проведена розмітка території під майбутню фортецю (Рис. 7). Будівництво цієї фортифікаційної споруди здійснювалося здебільшого силами козаків лівобережних полків. Московські війська забезпечували прикриття будівельних робіт від можливого нападу татар та перебували вище за течією р. Самара біля броду Піщаного [49, с. 201].

У листі від 25 липня 1688 р. гетьман доповідав у Москву, що «зачатое тут на Самаре городовое дело належитое строится поспешеньем и уже яко рвы и валы по большей части зделаны так и дёрном надлежащее и потребное строение знатно оказывается, и даст Господь Бог что всемогущею его помощию в первых числах августа та крепость станет в своём совершенстве» [49, с. 207]. При цьому, в зв'язку зі спорудженням нової фортеці, укріплення на Кодацькому острові ліквідовувалося. Всі військові та продовольчі запаси, що зберегалися у ньому, також і будівлі, й навіть дерев'яну огорожу, «что сделана была около хлебных запасов, 45 звен рубленых в длину по 2 саж., в вышиину по 10 венцов звено», перевозилися до новозаснованої фортеці [97, с. 127–128].

На самому початку свого будівництва влітку 1688 р. фортеця, зведена на р. Самарі, називалася просто «Самарська» [97, с. 111]. І тільки після церковного освячення новозбудована оборонна споруда стала іменуватися на честь Пресвятої Богородиці – Новобогородицька (скорочено – Богородицька).

Новобогородицька фортеця мала стати лише першим кроком у московському намірі закріпитися на р. Самарі. Так, ще у відповіді І. Мазепи від 12 травня 1688 р. на оголошені царські статті, передані до Москви через стольника А.І. Лизлова, мова йшла не лише про будівництво фортеці в гирлі Самари, але і про «острожки, якіє в верх Самары могут быти зделаны, и людьми населены» [83, с. 78]. З архівних документів відомо, що фортеці з царськими гарнізонами планувалося спорудити вздовж Самари, аж до гирла її лівої притоки річки Бика. Ймовірно, нові московські укріплення мали розташовуватися на правому березі Самари, поблизу стратегічно важливих бродів через цю річку, які активно використовували татари. Але головним було те, що через територію Верхнього Присамар'я пролягав сумнозвісний Муравський шлях – один з основних магістральних шляхів, котрими користувалися татари у XVI–XVII ст. для набігів на Московську державу. Також цей шлях використовували посольські та купецькі каравани, що направлялися з Москви до Криму і, у зворотному напрямі. У Присамар'ї Муравський шлях перетинав річки Вовчу і Бик, останню якраз неподалік від її гирла, і далі йшов на Слобожанщину [5, с. 23–24].

Від великого Муравського шляху відходили менші шляхи-відгалуження. Один з таких невеликих відгалужень основного Муравського шляху проходив вздовж правого берега р. Самара і, у районі її пригирлової частини, перетинався з так званим Чумацьким або Кримським шляхом, який ішов від Криму до Лівобережної України вздовж лівого берега Дніпра. Щоб скористатися цим малим шляхом і потрапити до гирла Самари, татари рухалися великим Муравським шляхом на північ до броду через р. Бик. Подолавши цю самарську притоку, вони повертали на захід та прямували вздовж її правого берега, до місця впадіння у Самару. Перейшовши Самару, що у верхній своїй течії має незначну ширину, татари продовжували рухатися правим її берегом поки не досягали місця, де вона впадає у Дніпро. Окрім цього описуваного шляху, існувало ще багато малих відгалужень від Муравського шляху, які пролягали лівим берегом Самари та виходили безпосередньо до самарських бродів. Саме цими невеликими степовими шляхами-відгалуженнями основного Муравського шляху, в обхід придніпровських земель, контрольованих Низовим Військом, у кінці XVII ст. до Присамар'я потрапляли загони степовиків.

Інколи татари, що приходили до нижньої течії Самари, за своєю чисельністю становили доволі значну військову силу. Так, ще під час завершення спорудження Новобогородицької фортеці, відправлені Мазепою уверх по Самарі козаки-розвідки натрапили на шлях, яким незадовго до того пройшов великий татарський загін чисельністю близько 1000 вершників. Загін цей направлявся у набіг на українські міста. Наступного дня за розпорядженням гетьмана і воєвод на перехоплення ворога рушили гетьманські охотницькі полки та московські вояки. Однак вони, не вступаючи у бій з татарами, невдовзі повернулися назад, бо виявилось, що чисельність противника у декілька разів перебільшує ту, про яку доповіли розвідники. У зв'язку з цим 21 серпня уверх по

Самарі особисто на чолі виборного (добірною) війська виступили Мазепа, Неплюєв і Косагов [49, с. 217–218]. Про цю подію генерал П. Гордон повідомляє у своєму щоденнику, що «отряд татар явился на Украину, гетман и Леонтий Ром. выступили вверх по реке Самаре в поисках оного. Но те, подойдя к Балаклею, захватили кое-каких людей и отступили» [25, с. 174].

Навіть у безпосередній близькості від самої фортеці можна було будь-якої миті очікувати нападу ворога, про що, зокрема, красномовно свідчить наступний епізод. На початку жовтня 1688 р. до Москви надійшло повідомлення від воєводи Г. Косагова про те, що татари «в разных числах» приходили під Новобогородицьк і захопили в його околицях у полон московських вояків. Комендант фортеці вислав навздогін за татарами ратних людей. Але татари швидко рушили у бік Муравського шляху і «те ратные люди тех неприятельских людей не дошли». Для запобігання у подальшому подібних випадків, воєводі Г. Косагову і начальним людям (офіцерам), які перебували з ним у фортеці, від царів Івана і Петра був даний наказ, щоб вони «в Новом Богородицком городе впредь от тех неприятельских приходов жили с великим береженьем и осторожностью и наших великих государей ратных людей для нужды отпускали с великим опасеньем и осмотреньем в немалом числе, а вверх реки Самара и за Самарь на крымскую сторону ратных людей в малолюдстве отнюдь не пускали» [97, с. 137–138]. Тому для московського військового керівництва було цілком очевидно, що встановлення контролю над бродами через Самару ставала першочерговою справою у створенні безпечних умов для існування московської військової бази в Присамар'ї – Новобогородицької фортеці.

Для огляду місць, придатних для будівництва нових фортець, з Новобогородицька до верхів'їв Самари був направлений розвідувальний загін, очолюваний стряпчим Іваном Коломніним. До складу цього загону входили московські рейтари та козаки полтавського полку на чолі з майбутнім полтавським полковником (з 1695 по 1703 рр.) Іваном Іскрою, який на той час обіймав посаду наказного полковника. Особлива увага під час розвідки приділялася бродам через р. Самару [73, с. 62–64].

Так, за відомостями І. Коломніна, від Новобогородицької фортеці вгору за течією Самари й до гирла р. Бик існували та активно використовувалися, в тому числі й татарами під час здійснення ними нападів на прикордоння Гетьманщини та Слобожанщини, наступні броди: Піщаний, Калинів, Вільний, Гришин, Кочереженський, Тернівський та Чаплинський. Брід Піщаний знаходився на відстані 1 версти вище за течією Самари від гирла річки Кільчені, та за 3 версти від Новобогородицької фортеці. Далі, за 5 верст від Піщаного броду, розташовувався Калинів брід. Від Калинового броду до річки Самарчик, на якій знаходився Самарський монастир, відстань становила 3 версти. Від монастиря і гирла Самарчика на відстані 13 верст знаходився брід Вільний. Від Вільного броду на відстані 24 версти знаходився Гришин брід, від якого було 8 верст до р. Вовча. За 13 верст від Вовчої, біля притоки Самари р. Кочережки, був Кочережинський (Кочерезький) брід, а «через тот брод дорога, что ездят из малороссийских городов на морское устье». Від р. Кочережка та однойменного броду до гирла річок Мала та Велика Тернівка – 22 версти. Там знаходився Тернівський брід, від якого за 14 верст в гирлі р. Чаплинка – лівої притоки Самари, розташовувався останній Чаплинський брід, а «через тот брод ходять

Крымские люди под города Ахтырского и Харьковского полков». Для попередження появи татар біля Чаплинського броду було влаштовано сторожу козаків полтавського полку. Від Чаплинського броду на відстані 10 верст знаходилося гирло р. Бик, де також перебувала козацька сторожа «для того, что оттоль разъезды были вниз до Ново-Богородицкаго, а вверх до Торца» [73, с. 60–62].

Слід зазначити, що в описі, складеному І. Коломніним, перелічені лише великі, а тому і найбільш важливі у військовому відношенні броди. Зрозуміло, що через Самару в давнину, як і в наш час, існувало багато інших малих бродів і переправ, не згаданих в історичних джерелах.

Ймовірно, біля вищеописаних стратегічно важливих самарських бродів і мали постати невеликі за розмірами, порівняно з Новобогородицькою фортецею, укріплення нової прикордонної оборонної системи. Опис проекту цієї лінії подає І. Коломнін: «...а великие государи, по речки Самари до Быка, укажут строить города и, по Самари до устья Быка, от неприятельских приходов учинить крепость, а от Быка до Торца и вниз Торца воловыми да сторожевими городками, и людей в те городка посылают из жилых Самарских и Харьковского полку городов, с переменою, от Ахтырского и Харьковского и Полтавского полков, жителем, и будет от неприятельскаго приходу всегдашнее и безопасное пребывание» [73, с. 63].

З вищенаведеного фрагмента тексту видно, що майбутня лінія мала складатися з двох частин: першої – від гирла р. Самара до гирла р. Бик та другої – від гирла р. Бик і до р. Торець. На першій ділянці лінії, окрім вже існуючої на момент складання опису Новобогородицької фортеці, планувалося спорудити при впадінні Бика в Самару ще одну велику фортецю. У листі до В. Голіцина від 29 серпня 1688 р. гетьман І. Мазепа пропонував наступне: «На Самаре приличное место на устье речки Быка построить крепость и в ней посадить людей, и то естли полюбитца вашей княжой велможности воле, хорошо-б то дело привести в совершенство, потому что то место к шляхам, которыми бусурманы татары под города их ц. пресв. в-ва проходят так смежно, что неприятели не могли-б своим приходом от сторожи, с той крепости бывающей, никогда утаиться...» [97, с. 132].

Між фортецею Новобогородицькою і фортецею в гирлі Бика пропонувалося спорудити укріплення дещо менших розмірів. Усі фортеці першої ділянки проекрованої лінії мали бути так званими «жилыми», тобто мати населений посад. Фортеці другої ділянки планувалися суто військовими об'єктами «воловыми да сторожевими городками» без посадів. Вояки для несення гарнізонної служби в цих укріпленнях мали надсилатися з самарських фортець першої ділянки, а також з лівобережного Полтавського і слобідських Харківського та Охтирського козацьких полків.

Слід зазначити, що у разі повної реалізації проекту спорудження лінії укріплень по р. Самара, її фортеці, розташовані на доволі значній відстані одна від одної, не могли стати для ворога нездоланною перепорою та виключити можливість проникнення ворожих військ на територію, що ними прикривалася. Татарська кіннота просто обходила б ці фортифікаційні споруди і здійснювала прориви у проміжках між ними, як це відбувалося на Ізюмській і Торській чертах. Більшою мірою ці укріплення мали слугувати для оповіщення

лівобережних і слобідських козацьких полків про наближення небезпеки. У разі приходу великих неприятельських сил, здатних вести облогу, вони спроможні були лише на деякий час затримати ворога, щоб дати змогу зібратися військам для здійснення відсічі. Ймовірно у майбутньому царські урядовці планували заселити межиріччя Орелі та Самари й утворити там для захисту кордону козацькі полки та сотні на зразок Лівобережних або Слобідських. Саме цим можна пояснити вимогу до гетьмана, задокументовану в Коломацьких статтях, побудувати на берегах річок Орелі та Самари укріплені містечка і заселити їх «Малороссийскими жителями» [60, с. 878–879]. Тому, лінія фортець по Самарі, як і споруджені раніше Білгородська, Ізюмська і Торська, мала стати лише тимчасовим заслоном для захисту малозаселених передових районів прикордоння. Ідея побудови фортець вздовж Самари цілком відповідала стратегії Московської держави XVI–XVII ст. поступового наступу на територію Дикого поля, що полягала у спорудженні на його теренах, з просуванням все далі на південь, смуг укріплень і заселенні територій, захищених ними, людом знайомим з військовою справою та звиклим до майже безперервної прикордонної війни.

Після спорудження Новобогородицької фортеці московський уряд почав активно готуватися до другого походу на Крим. 18 вересня 1688 р. вийшов «Царський указ, оголошений для всяких військових чинів людям про підготовку до походу проти кримського хана» [22, с. 75–78]. На початку березня 1689 р. головнокомандувач В. Голіцин провів у м. Севську військову нараду, на якій, окрім московських військових, були присутні гетьман Мазепа та козацька старшина. Найконструктивнішу пропозицію висловив генерал П. Гордон. У пункті першому свого плану він пропонував, як і у 1687 р., рухатися військам Кримським шляхом вздовж лівого берега Дніпра та, перейшовши річку Самару, на кожному переході армії на пасовищах біля степових річок, розташованих ближче до Дніпра, будувати невеликі польові укріплення – форти. Гарнізони цих фортифікаційних споруд мали складатися з декількох сотень вояків, озброєних однією або двома гарматами. На думку генерала, у редутах можна було залишити поранених і хворих, а також різні громіздкі та не дуже потрібні у поході речі. У випадку відступу армії вояки могли знайти в цих укріпленнях захист і відпочинок, а також поповнити запаси усього необхідного. Для цього солдати гарнізонів фортів мали займатися заготівлею сіна і дров, копати колодязі. Також маршрут походу мав бути організований так, щоб, окрім редутів і пристосованих місць, передбачалися фортеці, аби у разі сильного нападу ворога можна було туди відступити. На думку генерала, будівництво таких польових укріплень мало налякати татар і водночас викликати схвалення у союзників по антиосманській коаліції [25, с. 189–190]. Але пропозиції досвідченого воїна не були прийняті, тому наступний похід мав відбуватися за сценарієм 1687 р., з тією лише різницею, що на шляху до Криму необхідний запас припасів, зокрема провіанту і фуражу, армія могла поповнити у Новобогородицькій фортеці.

1.3. Другий похід на Крим 1689 р. та спорудження Новосергіївської фортеці

У другій половині березня 1689 року розпочався новий похід на Крим. Близько 100 тисяч московських вояків при 350 гарматах знову рушили на

південь (Рис. 6). 20 квітня вони досягли р. Самари та біля Новобогородицької фортеці з'єдналися з 50-тисячним козацьким військом гетьмана І.С. Мазепи. Московські полки отримали з новобогородицьких складів двомісячний запас провіанту. З 20 по 24 квітня тривала переправа об'єднаної армії через Самару. Від Самари царські та гетьманські полки рушили далі на південь: перейшли невелику річку Татарку – ліву притоку Дніпра, і вийшли до річки Вороної, що також впадає у Дніпро з його лівого берега. Тут вони простояли табором декілька днів в очікуванні підходу підрозділів, котрі не встигли вчасно прибути до пункту збору на Самарі. 27 квітня московсько-гетьманське військо переправилося через Ворону, і знову, як у 1687 р., попрямувало причорноморським степом до Перекопу [81, с. 361–366].

Під час перебування в Новобогородицькій фортеці В. Голіцин та І. Мазепа на військовій раді вирішили вжити заходів для захисту прикордоння Гетьманщини і Слобожанщини від можливих татарських нападів. З цією метою коменданту гарнізону Новобогородицької фортеці боярину і воєводі Івану Федоровичу Волинському було наказано на чолі невеликого війська здійснити виправу до верхів'їв Самари [81, с. 364]. Мета цієї допоміжної воєнної акції Кримського походу 1689 р. полягала в тому, щоб тимчасово перекрити Муравський шлях для захисту «Украинных и Великороссийских и Малороссийских городов от неприятельских бусурманских приходов» [60, с. 22]. До складу загону І. Волинського, крім його полку, увійшли й ті підрозділи, котрі спізнилися і підійшли до Самари після 29 квітня. Пояснювалося це тим, що шлях навздогін основних сил об'єднаного московсько-гетьманського війська, які на той час вже заглибилися у дикі причорноморські степи, був для цих загонів ратних людей дуже небезпечним – вони могли зазнати нападу переважаючих сил татар, в результаті чого їх чекали або загибель, або полон. Ті ж вояки, які прийшли на Самару до вказаної дати, за наказом В. Голіцина, надсилалися новобогородицьким воєводою до головної армії, що рухалася на Крим [97, с. 147]. Про склад і чисельність війська І. Волинського, що здійснювало похід до верхньої течії р. Самари, дізнаємося з наступного документа: «Роспись перечневая великих государей [титул] ратным людям полку боярина и воеводы Ив. Фёд. Волинскаго, которые в большой полк и в полки ж бояр и воевод по реку Самарь апреля по 29 число не бывали и велено им быть в полку боярина и воеводы Ивана Фёдоровича и тех ратных людей апреля с 30 числа мая по 23 число в приезде: столников, 139 стряпчих 45, дворян 15, жильцов 118, новгородцов и пскович и иных городов дворян и детей боярских 503, начальных людей рейтарского и салдацкого строю 13, копейщиков и рейтар 136. салдат, стрельцов и козаков и пушкарей и пушкарского чину 1544. И из того числа солдат 724 человека, которые пришли в Новобогородицкой город мая по 6 число по отписке ближнего боярина и оберегателя и двор. Воеводы кн. Василья Васильевича посланы в Переяславль к столнику и полковнику и воеводе к Афанасью Чубарову, а затем солдат ныне в полку боярина и воеводы Ив. Фёд. Волинскаго, которые пришли мая по 7-м число 820 человек. Всего в полку боярина и воеводы Ив. Фёдоровича ратных всяких чинов людей мая по 23 число 1789. Да для малолюдства взято из Нового Богородицкого города, покаместо ратные люди сойдутца, рейтар 400 человек, салдат 326 человек» [97, с. 147–148].

Похід І. Волинського до «Самарских вершин» розпочався 5 травня 1689 року. У цей день вояки полку воєводи «конными и пешими», вирушили із Новобогородицької фортеці. Тимчасовим комендантом фортеці на період відсутності І. Волинського було призначено стольника і воєводу Василя Петровича Вердеревського. Шлях війська до Муравського шляху пролягав правим берегом Самари. У листі до царів Івана і Петра від 23 травня 1689 року воєвода І. Волинський сповіщав, що він зі своїми вояками того ж дня «дошол до речки Быка, где Мурамской шлях, и от того места посылаю разбешиков вниз по Самаре до Новобогородицкого города, а вверх до реки Торца и до Тору» [97, с. 147].

Виправа І. Волинського до верхів'їв Самари, крім запобігання можливим татарським нападам на кордони Московської держави та Лівобережну Україну, мала ще й величезне розвідувальне значення. Вперше московські воєводи отримали можливість особисто оглянути самарські броди і визначити місця, зручні для спорудження нових фортець.

Тим часом головне московсько-козацьке військо наближалось до Перекопського перешийка. 15 травня на шляху до урочища Чорна Долина значні сили кримських татар атакували авангард наступаючої армії. Напад був успішно відбитий, і війська продовжили рух до Перекопу. Наступного дня татари знову здійснили атаку на похідний порядок московсько-козацької армії, але «пехота и вся артиллерия составили в поле надежную оборону, которую татары не могли прорвать». 17 травня ханські війська знову безуспішно намагалися зупинити полки Голіцина і Мазепи. Після цього хан з ордою відійшов за укріплення Перекопу. Голіцин не наважився штурмувати міцно укріплене місто. Він повідомляв: «Армия уже четыре дня шла без воды, кончились запасы хлеба, начавшаяся в середине мая жара высушила траву в степях. Люди и лошади устали и обессилили, а перед войском стояла крепость которую штурмом взять было невозможно, а на осаду не было времени» [81, с. 228–234].

21 травня полки князя і гетьмана почали відступ від Перекопу. До р. Білозерки військо невідступно переслідувала татарська кіннота, що постійно робила напади на його ар'єргард, яким командував генерал П. Гордон. Від Білозерки до Самари московським та українським воякам довелося рухатися у тяжких умовах через підпалений татарами степ. До того ж на всьому зворотному шляху армія дуже потерпала від спраги та нестачі продовольства і фуражу [81, с. 373–376].

12 червня армія нарешті дійшла до Самари і почала переправлятися через неї. У полудень, коли її ар'єргардні полки все ще перебували на лівому березі річки, на вояків з їх складу, висланих у поля на покіс трави для коней, несподівано напали білгородські татари і черкеси. Цей розвідувальний загін кримського війська чисельністю 200 вершників, очолюваний Урузбей-мурзою, був надісланий ханом у розвідку на Самару «для языков и для добычи и проведать подлинно, станут-ли войска царского величества Самарь реку переправляться». Загін Урузбей-мурзи рухався від Муравського шляху в бік Дніпра вздовж лівого берега Самари, оглядаючи броди через неї – хан заборонив переправлятися на правий берег річки. Захопивши у полон десяток московських ратників, татари і черкеси намагалися втекти у степ. Але В. Голіцин швидко надіслав за ними у погоню підрозділ кавалерії на чолі зі стольником ротмістром

Леонтієм Григоровим, а також донських козаків і калмиків, котрі «многих из них мурз и Татар побили до смерти, и взяли два ханския знамя большия, которыя с ними хан послал, и полон взятый, которой было они взяли, у них отбили и гнались за ними кровавым боем вёрст на двадцать и догнав взяли их в полон шесть человек, а достальные немногие из них ушли» [81, с. 377–379]. Після цієї події останні підрозділи армії завершили переправу через Самару. Аби перепочити після довгого походу, стомлене військо на деякий час стало табором поблизу Новобогородицької фортеці. У самій фортеці було залишено значну кількість військових припасів, спорядження і провіанту.

Тим часом армія воєводи Волинського рухалася зворотним маршем до Новобогородицької фортеці. Але 15 червня 1689 року, за розпорядженням Голіцина, воєвода зі своїми ратними людьми зупинилися табором на правому березі річки Самари, біля броду Вільного (Вільнянського). Брід цей знаходився поблизу місця впадіння у р. Самара її лівої притоки річки Вільнянки або по-іншому – Вільної. Неподалік від вказаного броду воєвода разом з дяком Макаром Артемовичем Полянським, за наказом князя, мали обрати «самое угоднее и крепкое и оборонное и у вод и родников и у лесов и у сенных покосов и у ровных и у хлебородных полъ» місце для будівництва нової фортеці [97, с. 149]. Після огляду прилеглої місцевості було вирішено будувати фортецю вище за течією Самари від броду Вільного, в урочищі Сорок Байраків (або по-іншому – Сорокові Байраки, Сорокова Балка, Сорокові Балки, Сорокові). Того ж 15 червня генерал П. Гордон у своєму щоденнику зробив наступний запис: «Боярин Иван Фёд. Волинский прибыл (до Новобогородицької фортеці – Д.Ф.) и отряжен к своим войскам близ Вольного Брода, где велено построить форт; с ним отправлен инженер» [25, с. 197]. Наданим у розпорядження І. Волинського інженером-фортифікатором був той самий полковник В. фон Зален, який за рік до того спроектував Новобогородицьку фортецю. По прибуттю в урочище Сорок Байраків фон Зален мав «то место размерять и крепость городовую заложить и подошву основать, чтоб была та крепость со всякою крепкою от неприятеля твердынею и обороною» [97, с. 149].

Новозакладена фортифікаційна споруда насамперед повинна була здійснювати контроль над бродом Вільним через річку Самару. Окрім того, це укріплення мало стати черговим форпостом у подальшому московському оволодінні території Присамар'я.

Місце для нової фортеці було обрано досить вдало, що надавало їй значного стратегічного значення. Закладено фортецю на правому «руському» березі Самари, на відстані близько 30 км (по пересіченій місцевості) від Новобогородицької фортеці. Схил берега на цьому відрізку течії р. Самара має дуже розвинену балочно-байрачну систему, через що дана місцевість і отримала свою назву «урочище Сорок Байраків».

Висота берега річки у місці, вибраному для спорудження фортеці, досягає близько 20 м. З цього підвищення навкруги спостерігалася багатокілометрова ділянка навколишньої місцевості. Особливо добре проглядався «кримський» лівий берег Самари, вкритий споконвічними лісами Самарської товщі. Що являли собою самарські ліси в районі нової фортеці, дізнаємося з опису стряпчого І. Коломніна: «От монастыря, от реки Самарчика до Вольного броду вёрст с тридцать; в том месте с Русской стороны впала речка Волнянка. На тех

местах, около реки Самари, по обе стороны лес чёрный и редкодуб и березник, шириною на пять вёрст; а меж тех лесов, не доезжая того Вольного броду, луг версты на три и на четыре; по тому лугу сенокосы.

От Вольного броду, около Сорока бояраков, до Великой Луки, версты с четыре. На тех верстах, по обе стороны реки Самари, лес чёрный и редкодуб, шириною версты на четыре и на пять; а меж лесов луга и озера» [73, с. 61].

Самарські ліси були природним захистом від татарської кінноти. Для більшого утруднення просування ворожих загонів лісом, на певних стратегічно важливих ділянках, могли створюватися засіки – завали із навмисно зрубаних дерев. Тому, для збереження самарських лісових масивів, розташованих поруч з фортецями, вводилася заборона на їх вирубку: «...лесов в пристойных местах вверх и вниз по Самаре реке по обе стороны, также и на устье, которые належат к обороне от неприятельских приходов сечь и пустошить отнюдь не велено, остерегая того накрепко, чтоб за пустошением тех лесов неприятельским приходом удобного пристанища не учинили и бродов через Самарь реку не означали» [97 с. 115]. З метою збереження лісових масивів, розташованих в районі урочища Сорок Байраків, де мала постати нова фортеця, вздовж берегів Самари був «учинен заповедник вниз реки по Великой Курган, что ниже Волного броду, а вверх по Великой Боярак и по лесок, которой вышел из болшого лесу в тот Великой боярак» [97 с. 154]. Крім вирубки деревини у заповідних лісах заборонялося розорювати землю, полювати на звіра, збирати гриби та ягоди і навіть просто заходити у ліс, щоб не прокладати стежки. В заповідник допускалися лише солдати гарнізону та городові козаки, які несли караульну службу. За порушення правил накладався штраф або ув'язнення, а в окремих, найбільш тяжких випадках, навіть застосовувалася смертна кара [54 с. 47].

Будівництво нової фортифікаційної споруди в урочищі Сорок Байраків розпочалося 20 червня і завершилося 18 липня 1689 року. Про хід будівельних робіт І. Волинський регулярно письмово доповідав В. Голіцину. Так, наприклад, в одному з листів воєводи до князя повідомлялося, що «июня в 20 числе и июля по 1-е число того нового города ров выкопан и стен и выводов сделано третья доля, а полковника Вилима Фанзалина отпустил я к тебе, господине, в полк сего ж вышеписанного июля 1 числа, а каков город и при каком месте и при каких крепостях и угодьях начат делать, и тому черте ж послал я к тебе господине с ним же с полковником с Вилимом Фанзалиным июля в 1 день» [97, с. 150].

На відміну від Новобогородицької фортеці, яку споруджували в основному гетьманські козаки лівобережних полків, будівельні роботи зі спорудження укріплень Новосергіївської виконували здебільшого московські ратні люди. У відомості часу будівництва фортеці, що має назву «Роспись городовому делу, который построен на реке Самаре, выше Волного броду, в урочище у Сорока бояраков», міститься перелік підрозділів та виконаних ними обсягів будівельних робіт: «Делали городу городовую стену и ров: от Московских ворот к 1-му выводу: боярин и воевода Ив. Фёд. Волинской – 6 сажень, дьяк Макар Полянской сажень. Полку боярина и воевода Ивана Фёдоровича. столники и стряпчие и дворяне московские и жилцы и городовые дворяне и дети боярские делали против сказок своих с крестьянских и бобыльских дворов за воеводчики 25 саж. с аршином, ясаулы 10 саж. с полуаршином, государева знамяни голова и дворяня, которые у государева знамяни 2 саж., 1 столничей роты 11 саж.с

аршином и 4 вешка, 2 столничей роты 6 саж. 4 вершка, 3 столничей роты 11 саж. без 10 вершков, 4 роты стряпчих и дворян московских 17 саж. без поларшина, 5-й роты жилецкой 9 саж. без полуаршина, 6-й роты жилецкой же 16 саж. с аршином без дву вершков, городских дворян и детей боярских: ертоулной роты 27 саж. с аршином, 1-й городской роты 9 саж. 12 вершк., 2 роты 5 саж. 13 вершк., 3 роты 4 саж. с аршином и 2 верш., 4 роты 6 саж., 5 роты 10 саж. без чети аршина. 6 роты 8 саж., 7 роты 7 саж., 8 роты 10 саж. с полусаженью, 9 роты 4 саж. без 7 верш., 10 роты 5 саж. без 6 вершк. Всего вышеписанные чины делали 200 саж., а по развытке на крестьянские и бобыльские дворы делали с 42 дворов сажень, городской стены рву столько ж. Рейтары Кашпирова полку Гулица, которые в Новом Богородицком городе зимовали 375 человек поздо, приезды 111 человеку всего 486 человек, 43 саж. и 12 вершк. Солдаты, которые зимовали в Новом Богородицком городе 300 человек да поздо приезды солдаты ж и подводчики 1325 чел., всего 1625 чел. 125 саж. с полусаженью». Спорудження укріплень фортечного посаду також здійснювали московські рейтари і солдати [97, с. 153–154].

На житлові та господарські будівлі, що розміщувалися у середині фортеці пішло 8080 колод. Деревину на будівництво возили «завоеводчики и ясаулы и ротные люди с крестьянских и бобыльских з 2 дворов по бревну». Будували ці приміщення 250 теслярів з числа солдат [97, с. 154].

По завершенню будівництва В.В. Голіциним було визначено: «...а новому городу имя дать Новой Сергиевской» [97, с. 155]. Вважається, що фортеця отримала свою назву на честь преподобного чудотворця Сергія Валаамського, день вшанування пам'яті якого святкується за церковним православним календарем 28 червня за старим стилем. Ймовірно, що саме в цей день і відбулося освячення новозакладеної фортифікаційної споруди на Самарі. Тому в джерелах та історіографії ця фортеця також часто іменується і просто «Сергіївська», «Сергіїфской» або «Сергіїв городок». Під назвою – «Сергіївський» фортеця вперше з'являється і на картах регіону [15, с. 33], зокрема на карті Якова Брюса і Георга фон Менгдена 1699 року (Рис. 10). Існувала у нового російського укріплення в Присамар'ї й ще одна назва, зафіксована в архівних документах, а саме «Вільне» або «Вільний городок». Доволі широке вживання даної альтернативної назви Новосергіївської фортеці в писемних джерелах пояснюється тим, що як вже було сказано вище, основне призначення цього укріплення полягало у здійсненні контролю над бродом Вільним через Самару. Назву останнього і було перенесено на фортецю, котра виникла поблизу вказаного броду. Також слід зазначити, що назва городка «Вільний», так як і «Самара» для Новобогородицької фортеці, частіше застосовується у документації Гетьманщини, ніж у московських джерелах.

За штатом гарнізон Новосергіївської фортеці мав складатися з 500 солдатів «пешего строя» [97, с. 149], тобто з піхоти зі складу полків так званого нового або іноземного строю (Рис. 8). Але по закінченню будівельних робіт і після відходу головних сил війська І. Волинського з урочища Сорок Байраків, у новозбудованій фортеці під командуванням стряпчого Севастяна Кіпріяновича Анненкова спочатку залишили лише 300 солдатів разом з гарматами (Рис. 9) та різними військовими та продовольчими припасами. Ще 200 вояків, необхідні для надійного захисту укріплення, мали прибути з Новобогородицької фортеці дещо

пізніше: після того, як туди, для підсилення гарнізону, прийде стрілецький полк стольника і полковника Афанасія Олексійовича Чубарова [97, с. 152].

Постачання новосергіївського гарнізону продуктами харчування, боєприпасами та озброєнням відбувалося з Новобогородицької фортеці. Зі складу залоги останньої до Новосергіївська надсилалися підрозділи і для здійснення ротації. Московські вояки, які відбули гарнізонну службу в Новосергіївській фортеці, поверталися назад до Новобогородицької та знаходилися у складі її залоги.

Фортечний посад заселили в основному переселенці з території Лівобережної України (Гетьманщини). Ймовірно, що на відміну від посадського населення сусідньої Новобогородицької фортеці, яке поділялося на козаків та міщан, усі жителі посаду Новосергіївської фортеці чоловічої статі, здатні тримати зброю, несли козацьку службу. На жаль, на сьогодні у нашому розпорядженні відсутні історичні відомості щодо кількості населення новосергіївського посаду наприкінці XVII ст.

Поява фортець з царськими залагами та посадами, заселеними переселенцями, що походили в основному з території Лівобережної України, на такій стратегічно важливій території як Присамар'я, становила велику політичну та економічну загрозу для Війська Запорозького низового. Нові московські фортеці розташовувалися у найрозвинутішому господарському регіоні Вольностей запорозьких й виступали форпостами колонізаційного освоєння цих земель вихідцями з Гетьманщини та Московської держави (Слобожанщини). Водночас Новобогородицька та Новосергіївська фортеці ставали на заваді подальшій запорозькій колонізації межиріччя Самари та Орелі, а також перешкоджали виходу січовиків на волость – до Гетьманщини. Окрім того, самарські фортеці заважали вільній міграції на Запорожжя людності з Лівобережної та Слобідської України – цих традиційних регіонів-донорів поповнення людських резервів Війська. Нарешті обидві фортеці перетинали водний шлях по Самарі та її лівій притоці Вовчій, який здавна використовувався запорожцями для виходу в Азовське море та для зв'язків з Доном [10, с. 74].

Спорудження Новосергіївської фортеці викликало у запорожців чергову хвилю обурення, яке загрожувало вилитися у відкритий збройний виступ. На початку липня 1689 року ченці Самарського Пустинно-Микільського монастиря першими наважилися відкрито висловлюватися проти існування московських фортець на землях Запорозької Січі. Вони почали активно підбурювати січовиків що б вони знищили Новобогородицьку та Новосергіївську фортеці. Але час для бунтівних дій було обрано вкрай невдало – адже саме тоді у Нижньому Присамар'ї перебували значні сили царських військ, що поверталися з другого походу на Крим. Реакція В. Голіцина була миттєвою: його солдати захопили обитель та вчинили жорстоку розправу над монастирською братією [55, с. 18].

З огляду на беззаперечну перевагу московських та гетьманських військ над силами Запорозької Січі, Кошу нічого не залишалося як вести боротьбу проти існування фортець на Самарі дипломатичним шляхом. Кіш у своїх численних зверненнях до владних структур Московської держави та Гетьманщини висловлював невдоволення існуванням фортець з гарнізонами царських військ на річці Самарі та вимагав їх зруйнування. Не отримавши позитивної відповіді

на свої прохання та вимоги, запорожці вимушені були шукати підтримки у своїх ближніх сусідів.

Ще у 1688 році Кіш звернувся з проханням до короля Речі Посполитої Яна III Собеського надати дипломатичну та військову допомогу у справі знищення Новобогородицької фортеці. Ще більше ситуація загострилася після спорудження Новосергіївської фортеці, коли січовики навіть розглядали варіанти переходу Війська під владу Корони. Але серйозних наслідків ці дипломатичні зусилля Січі не мали. Саме у той час Польща все ще продовжувала перебувати у стані війни з Османською імперією та потребувала допомоги царського війська, і тому зовсім не збиралася заради Запорожжя сваритися з Москвою. Більше того у грамоті від 8 вересня 1689 р. до володарів Московської держави польський король висловлював своє задоволення з приводу царського указу щодо проведення низки заходів, спрямованих на забезпечення майбутніх операцій проти Кримського ханства та спорудженням Новосергіївської фортеці [76 с. 232–234].

РОЗДІЛ II. НОВОСЕРГІЙВСЬКА ФОРТЕЦЯ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

2.1. Чума, татари, запорожці – Новосергіївська фортеця у 1690–1700-хх рр.

Споруджена, услід за Новобогородицькою, фортеця Новосергіївська мала стати другим укріпленням нової московської прикордонної лінії вздовж р. Самари. Наприкінці 1680-х рр. царські воєводи, незважаючи на спротив запорожців, були повні рішучості втілити у життя проект сарматської оборонної лінії. Але, як це нерідко буває, втручання несподіваних обставин назавжди поставило крапку в реалізації цих грандіозних планів, спрямованих на активну колонізацію Присамар'я.

Уже в наступному році після заснування Новосергіївської фортеці гарнізони та новоприбулі поселенці посадів обох сарматських фортець зазнали страшної трагедії. На початку квітня 1690 р. Присамар'ям поширилася чума. Спочатку хвороба з'явилася у Новобогородицьку. Наприкінці квітня І. Мазепа сповіщає сарматського воєводу І.Ю. Леонтьєва, що у фортеці щодня помирає по декілька десятків людей [49, с. 42]. Про подальші події, пов'язані з епідемією у Новобогородицьку, дізнаємося з листа гетьмана до царів Івана та Петра від 17 травня. У цьому документі І. Мазепа повідомляв до Москви, що на той час у фортеці від хвороби померли сам воєвода О. І. Ржевський разом зі своїм сином та багато ратних людей. Сподіваючись врятуватися від страшної загибелі, багато військових та жителів посаду втекли з Новобогородицька. Покинувши місто, вони переховувалися у степах та балках, а також на дніпровських островах «и по тых разных местцах одны померли, а другие ещё живо обретаючися, один од другого криются, з яких померлых на пустых оных местах непогребение лежат тела». На додаток до цього у Новобогородицьку спалахнула пожежа, в результаті якої вигоріла половина міста [97, с. 190].

Для охорони від татар військових та продовольчих запасів, і особливо – грошової казни, що залишилися в істотно спустілій фортеці, гетьман відрядив на Самару 1000 козаків Полтавського полку, на зміну яким мали прийти козаки

Миргородського полку такої самої чисельності. Але полтавські козаки, які «в боях против неприятелей бусурманов бывают отважный», під різними приводами намагалися відмовитися від участі в поході. Тому, аби підбадьорити своїх козаків власним прикладом, похід очолив особисто полтавський полковник Федір Жученко. Прибувши до Самари, гетьманські козаки стали табором на відстані від Новобогородицької фортеці та спостерігали, щоб її не розорили татари [97, с. 190].

На початку липня на зміну полтавським козакам під Новобогородицьк прийшла тисяча козаків Миргородського полку на чолі з Климом Довгополім. За проханням новобогородицького воєводи, миргородці стали біля найближчих до фортеці самарських бродів, через які татари могли підійти до фортеці та спустошити її.

Щоб дізнатися про стан справ у сусідній Новосергіївській фортеці, К. Довгополий направив до неї загін козаків. Але тамтешні жителі зустріли миргородців вороже. Вони прийняли їх за ворога і навіть не стали розмовляти з гетьманцями, та ще й на додачу обстріляли їх з фортечної артилерії. Таким чином, не отримавши жодних відомостей про ситуацію у фортеці, гетьманці вимушені були повернутися до свого табору, розташованому біля Піщаного броду [49, с. 405–406]. Проте відомо, що епідемія страшної хвороби не оминула Новосергіївськ та набула там жахливого масштабу. Так, за повідомленням козацького літописця С. Величка, у фортеці від чуми померли всі її мешканці [18, с. 308].

Від річки Самари чума перекинулася й на інші сусідні території Запорожжя. Наступною її жертвою став Кодак. Постраждала від страшної хвороби і сама Запорозька Січ. У зв'язку з чим І. Мазепа вимушен був терміново вжити необхідні заходи, щоб не допустити проникнення хвороби до міст Лівобережної України. У прикордонні полки було розіслано гетьманський універсал, в якому наказувалося не пропускати із Запорожжя у лівобережні міста жодної особи. В листі до І. Новицького від 18 липня 1690 р. гетьман наказував не тільки не допускати в міста запорожців та городових (місцевих) чумаків, а й не купувати у них рибу. З пересторогою ставилися і до гетьманських посланців, які поверталися із Запорожжя. Їх не пускали до гетьманської столиці – Батурина, а новини від них брали у полі, спілкуючись «через вогонь» [49, с. 404–405].

Навіть у Москві боялися появи чуми з Запорожжя. Гетьману наказувалося не пропускати до столиці з самарських городків та Січі жодного посланця, і не присилати звідти листів [49, с. 411–412].

Отже, спалах чуми в 1690 р. став справжньою катастрофою для нових московських форпостів на Самарі. І хоча обидві самарські фортеці відродилися після епідемії та продовжили своє існування, але втрати населення виявилися величезними. Так новобогородицький воєвода Венедихт Андрійович Змєєв повідомляв до Москви, що на новобогородицькому посаді проживало лише близько 100 осіб. Втім, причину такої малої заселеності посадської слободи комендант фортеці вбачав у тому, що ніби гетьманські сотники і отамани лівобережних українських міст затримували людей бажаючих переселитися до Новобогородицька. Натомість гетьман І. Мазепа у листі від 15 січня 1692 р. до царів Івана та Петра заперечив такі закиди В. Змєєва і наголосив, що він неодноразово наказував не затримувати бажаючих переселитися до фортеці на

Самарі. Разом з тим гетьман чітко вказав на причину через яку ніхто не бажав йти до Новобогородицької фортеці – це страх повторення жаків епідемії 1690 р. З цього приводу він писав московським володарям наступне: «...люди на ту слободу, к Новобогородицькому городу, итти не охотятся, для того, что который туда с начала пошли было, то во время гнева Божия в поветрие моровое многие померли, от чего чрез прежнее их число велми умалилося» [50. с. 314].

Таким чином, ще одним фактором, що разом з позицією Низового Війська, став на заваді процесу подальшої активної колонізації Присамар'я та заснуванню на його теренах нових укріплених форпостів, був страх перед чумою. З цієї причини нові поселенці та військові просто відмовлялися йти до самарських фортець. Тому після 1690 р. московські воєводи були вимушені поки що відмовитися від ідеї будівництва прикордонної лінії вздовж Самари. Проте, Присамар'я стає головним рубежем у справі захисту південного прикордоння Московської держави (Слобожанщини) та Гетьманської України.

Після 1689 р. настала пауза у проведенні широкомасштабних походів московсько-українських сил на Південь. З 1690 р. розпочинається другий етап московсько-турецької війни 1686–1700 рр., особливістю якого стали походи лівобережних, слобідських козацьких полків та запорожців на турецькі містечка і фортеці в Північному Причорномор'ї. Надзвичайно високою була і воєнна активність на прикордонних землях. В.М. Заруба так охарактеризував цей другий період війни 1686–1700 рр.: «Час від 1690 до 1695 рр. можна сміливо назвати періодом козацьких походів в Північне Причорномор'я, як лівобережних і слобідських, так і правобережних та запорозьких. Козацькі загони охороняли кордони, давали відсіч ворожим навалам, здійснювали сміливі контр походи на супротивника. Тим самим вони послаблювали противника й готували ґрунт для більш широкого наступу на Крим і Порту в 1695–1699 рр.» [32, с. 381].

Постійна прикордонна війна тривала і в Присамар'ї. На Лівобережжі Дніпра сторожова та розвідувальна служба була організована наступним чином: гирло Самари, що тепер стала основною прикордонною річкою у цьому регіоні, та частина її нижньої течії контролювалася залогами самарських фортець-містечок Новобогородицької та Новосергіївської; землі вздовж Дніпра, нижче Самари, захищало Низове Військо; охорона прикордоння вздовж частини Нижньої, а також Середньої та Верхньої течії Самари, покладалася на польові сторожі Полтавського полку. Слобідські козацькі полки обороняли Ізюмську черту.

В Присамар'ї дрібні прикордонні бої з татарами здебільшого точилися на Муравському шляху та його відгалуженнях, а також на самарських бродах, до яких вони підходили. Зазвичай татари намагалися пройти територією Середнього та Верхнього Присамар'я у напрямку до лівобережних або слобідських поселень для грабіжницького набігу, або для збору розвідувальної інформації, нерідко ці завдання поєднувалися. Через цю ж територію вони поверталися назад до своїх володінь. Козаки робили спроби завадити в цьому татарам та мали перехоплювати їхні загони на дальніх підступах до південних територій Гетьманщини та Слобожанщини, або нападати на степовиків на зворотному шляху, коли вони поверталися з набігів переобтяжені здобиччю та полоненими – ясиром. Іноді інформація про такі дрібні прикордонні сутички потрапляла до писемних джерел. Так, наприклад, навесні 1690 р. на річці Вовчий, лівій притоці Самари, загін полтавських козаків на чолі з І. Іскрою

розгромив татарську ватагу, яка поверталася з набігу на приорільські містечка. Козаки відбили весь ясир та захопили матеріальні цінності награвовані татарами. Більшість кримців загинуло під час сутички, і лише дев'ятнадцять з них потрапило у полон до гетьманців [97, с. 186].

На початку травня 1691 р. татарський загін у кількості 65 осіб, на чолі зі «значним татариним» на ім'я Кудай-Берди (Худай-Берди), був направлений перекопським беєм під Новобогородицьку фортецю, «или под якие нибудь крайные города великороссийские, на Коломаку» для здобуття «язиків». Коли татари перебували на ночівлі біля Самари в урочищі Тернівці, загін І. Іскри напав на них. Козаки захопили майже всіх татарських коней, яких було близько ста, багатьох кримців вбили, а десятих взяли у полон. Втім, одному полоненому одразу вдалося втекти, решту переможці привезли до Полтави. 11 травня Іскра та його козаки прибули до Батурина і привезли з собою 7 татар, узятих в полон у Присамар'ї. Двох поранених татар залишили у Полтаві лікуватися. З Батурина гетьман відправив полонених татар у супроводі п'ятнадцятих козаків на чолі з Іскрою до Москви [50, с. 263–264].

Ще одне повідомлення про успішні дії козаків проти татар поблизу броду Тернівського відноситься до початку весни 1692 р. У той час вище за течією Самари від «самарских городков» в урочищі Тернівці перебував загін козаків Полтавського полку, котрий пильнував шляхи аби ворог несподівано не прийшов під слобідські та лівобережні міста. У той же час з під орельських містечок повертався невеликий татарський загін, що ходив туди з Перекопу. На Тернівському броді козаки зустрілися з ординцями, відбили у них увесь ясир. Двох захоплених під час бою татар відіслали до Батурина. Сам загін полтавських козаків залишився на Самарі й далі стерегти кордон. З гетьманської резиденції полонених татар у супроводі декількох козаків, котрі брали участь в бою на Самарі, відправили до Москви. У російській столиці 25 квітня того ж року цим козакам – Федору Рогулі з чотирма товаришами, було видано жалування [50, с. 347–348].

У той же час Лівобережжям почали поширюватися тривожні чутки про підготовку татарами і запорожцями спільного походу на південне прикордоння Гетьманщини та Слобожанщини. Наприклад, у листі від 11 липня 1691 р. гетьман доповідав царям про результати зробленого за їхнім наказом допиту козака Гадяцького полку Г. Боброневського з приводу розповсюдження чуток ніби «запорожцы зломыслием своим намерили вашу великих государей из Нового Богородицкого города посланную казну похитити и к себе провадити, и соединятся с татарами итти войною, под ваши царского пресветлого величества украинные города» [50, с. 274].

Імовірно, що у зв'язку з небезпекою значного татарсько-запорозького нападу, в цьому ж році, з Новобогородицька до Путивля та Рильська було перевезено багато зброї та боєприпасів, що зберігалися у фортеці після Кримського походу 1689 р.: 49 гармат, понад 27 тис. гарматних ядер, 316 пудів гарматного та рушничного пороху, багато діжок з порохом «без ваги», 585 пудів свинцю, понад 3700 великих гранат, більше як 23 тис. ручних гранат, понад 2 тис. мушкетів, 29 «двострільних» мушкетів, 285 карабінів, 84 пищалі, пістолети, бердиші тощо [28, с. 469–470].

Найвищої точки протистояння навколо існуванням самарських фортець-містечок досягло у 1692 році. Результатом чого стала підтримка частиною Низового Війська антимосковського повстання, очолюваного колишнім старшим канцеляристом гетьманської Генеральної військової канцелярії Петром Івановичем Сулимою (Петриком) [59, с. 131–144]. Запорозька верхівка відмовилася офіційно підтримувати виступ Петрика, однак деякі запорожці, у незначній кількості, відгукнулися на антимосковські заклики та з власної ініціативи приєдналася до нього. Однією з головних причин участі запорожців-добровольців у виступі П.І. Сулими було категоричне несприйняття ними факту існування московських фортець на Самарі. У листах до Низового Війська Петрик писав, що московити «Днепр и Самару осадят своими городами, как уже в Орле городе и на Самаре в двух городах Москву посадили, а сего лета над Днепром в Протовче и на Самаре на нескольких местах города чинити (будувати – Д.Ф) имели» [97, с. 307].

Наприкінці травня 1692 р. П. Сулима уклав союзницький договір з кримським ханом Селім-Гіреєм I і заручився підтримкою татарського війська. Царський воєвода Костянтин Малєєв сповіщав з містечка Орел (Оріль) до Москви про укладання 18 липня договорів між Петриком, запорожцями і татарами про спільні дії та повідомляв, що «в договорех положено, чтоб им однолично итить под Самарь и под Вольное и под Орел, которые города засажены государевыми людьми и под города, которые сидят по Ворсклу и по Орели, а пришед де кинут прелестные листы и где московские люди, чтоб московских людей выдали, арандарей и знатных людей всех побить, а потом чтоб всех под меч подклонить» [97, с. 321]. Невдовзі П. Сулима розпочав збройну боротьбу проти московських і гетьманських військ. У ніч на 31 липня запорожці разом з союзниками-татами здійснили напад на Новобогородицьку фортецю. Повстанці вдерлися до посаду і підпалили там дві караульні вежі та декілька дворів, захопили близько 100 овець і кілька бджолиних вуликів. В результаті гарнізон відкрив артилерійський вогонь з бастіонів верхнього міста, і нападники мусили відступити від фортеці [95, с. 119].

Після невдачі під Новобогородицьком, загони Петрика рушили до Приорілля. Там їм пощастило більше; населення містечок Царичанки і Китай-города перейшли на їх бік. Подальший похід татарської орди та запорожців-добровольців з Петриком попри перші успіхи на півдні Полтавського полку, закінчився повним провалом [95, с. 119–120].

Щодо дій військ Петрика проти Новосергіївської фортеці, припускається, що наприкінці липня 1692 року вона також була атакована запорозько-татарськими загонами. Начебто, як і під час нападу на сусідню Новобогородицьку фортецю, у Новосергіївській було випалено посад та пошкоджено укріплення. При тому повстанці не мали наміру заволодіти жодною з двох фортець, бо здійснили виправу до самарських містечок «не для взяття тех городов, но для скоту, потому что мало что стало есть» [97, с. 272]. Також існує думка, що загони П. Сулими взагалі оминули фортецю, розташовану в урочищі Сорок Байраків, і вона залишилася неушкодженою. Слід зазначити, що жодна з двох наведених версій не підкріплюється надійною інформацією писемних джерел, і вони залишаються суто гіпотетичними припущеннями можливого розвитку подій. Отже, питання щодо долі Новосергіївської фортеці, її гарнізону та

населення посаду під час повстання П. Сулими на сьогодні залишається відкритим.

Наступні 1693–1694 рр. пройшли для лівобережних, слобідських та запорозьких козацьких військ у виправах на північно-причорноморські турецькі містечка та в майже безперервних прикордонних сутичках з татарами. Але цей другий період московсько-турецької війни 1689–1700 рр., який можна умовно назвати «козацьким», завершувався. Підходив час до нових великих походів у північночорноморські степи.

Протягом 1695–1698 рр. у Північному Причорномор'ї було здійснено ряд походів московських та українських військ проти Османської імперії та її васала Кримського ханства. Ці спільні військові акції царського уряду та гетьманського правління, що в історіографії отримали назву «Азово-Дніпровські походи», були спрямовані на завоювання виходу Московської держави до Азовського та Чорного морів. Перша облога Азова у червні-вересні 1695 р. була невдачною. Московські війська, очолювані самим царем Петром I, не змогли здобути цю стратегічно важливу турецьку фортецю, розташовану в гирлі Дона [32, с. 382]. Більш успішними були дії царських військ на Нижньому Дніпрі.

Московське військове керівництво врахувало досвід Кримських походів 1687, 1689 рр. Нарешті ним були почуті пропозиції гетьмана і старшини, які, починаючи з 1688 р., пропонували спочатку заволодіти турецькими фортецями Кизикермен, Мустріткермен (Таванськ), Мубереккермен, Ісламкермен (Аслан-городок) на Дніпрі, а вже тоді вести наступальні дії проти Криму та Очакова.

Перший Дніпровський похід відбувся у 1695 р. Московське військо (разрядні білгородській, севський та слобідські козацькі полки) під командуванням боярина і білгородського воєводи Бориса Петровича Шереметева та лівобережні козацькі полки гетьмана І.С. Мазепи, 11 липня об'єдналися біля р. Омельничці, й рушили правим берегом Дніпра до його пониззя. Загальна чисельність об'єднаної армії становила близько 100 тисяч вояків. Частина війська була посаджена у човни та спустилася Дніпром до Січі. Московські вояки з'єдналися з запорожцями та разом на суднах також вирушили під нижньодніпровські турецькі містечка.

Хоча удар об'єднаних сил Б. Шереметева та І. Мазепи не досяг своєї основної мети, – московсько-козацька армія так і не з'явилась під Очаковом, але все ж їй вдалось захопити всі чотири турецькі фортеці на Дніпрі. Три з них, під час штурму, отримали дуже великі пошкодження, тому їх вирішили поки що не відбудовувати. Зміцнили лише Таванськ, у якому було залишено гарнізон [32, с. 383–387; 95, с. 167–169].

Улітку 1696 р. відбувся другий похід царських військ під Азов. 19 липня, заблокований з суші й моря, ця важлива турецька фортеця, розташована у гирлі Дона, нарешті капітулювала [32, с. 390–394; 45, с. 67–86].

У 1697 р. відбувся Другий Дніпровський похід. Об'єднане 120-ти тисячне московсько-козацьке військо спустилося правим берегом Дніпра до захоплених нижньодніпровських фортець. Там військо мало пересісти на човни, побудованої спеціально для цього взимку 1696–1697 рр. річкової флотилії, та вийти в Дніпро-Бузький лиман для оволодіння Очаковом і Кінбурном. Але ця флотилія у кількості 190 човнів прибула до Дніпровських порогів з великим запізненням. На той час весняне водопілля вже завершилося. Проходячи пороги у край

несприятливих умовах, суттєва частина суден потерпіла аварії. До того ж під час переправи флотилії до порогів підійшло татарське військо, а до нижньодніпровських фортець турецька флотилія та кримська кіннота. В результаті похід 1697 р. знову не досяг головної мети – Очакова, а лише обмежився обороною та зміцненням завойованих в 1695 р. фортець на Нижньому Дніпрі [32, с. 396–397; 95, с. 184–200].

У травні-липні 1698 р. відбувся останній третій Дніпровський похід. Московські та українські полки знову рушили у південні степи. На цей раз вони рухалися Лівобережжям Дніпра до Перекопу, щоб там розбити татарське військо, а вже звідти вирушити на Очаків. Але після того, як татари підпалили степ, вони відійшли до р. Кінські Води і стали табором біля Ісламкермена. Відбивши декілька нападів татар, зміцнивши укріплення нижньодніпровських фортець та змінивши їх гарнізони, війська повернулися назад до Батурина і Білгорода [32, с. 400–404; 95, с. 207–208].

Під час Дніпровських походів Присамар'я продовжувало виконувати функцію порубіжної території. Там постійно відбувалися сутички між татарами та сторожовими загонами полтавських козаків. Нерідко через Середнє та Верхнє Присамар'я, у напрямку до Гетьманщини чи Слобожанщини, проходили значні маси татарської кінноти. Самарські фортеці виконували функції прикордонних форпостів. Особливо це стосувалося Новосергіївської фортеці, висунутої у верх по Самарі. У ній загони полтавської польової сторожі могли поповнити запаси харчів і боєприпасів, підкувати коней, а при появі значних татарських сил і знайти захист за стінами фортеці.

У цей же час, десь з середини 1690-х рр., у донесеннях з кордону часто згадується один із ватагів польових сторож Полтавського полку осавул Микита Пляка (Пляха, Пляк). Як буде показано дещо нижче, цьому полтавському старшині судилося зіграти одну з вирішальних ролей на останньому етапі існування Новосергіївської фортеці. А поки що він, на чолі загону козаків-прикордонників, веде активну сторожову і розвідувальну службу на теренах Поля, в основному в Присамар'ї. Так, 7 вересня 1694 р. харківський полковник Федір Донець отримав відомості з Ізюмської черти, які надійшли від Полтавських польових сторожів, що осавул М. Пляка, разом зі своїми козаками, впіймали в степу татарина. Полонений розповів, що хан особисто йде з великою ордою, і має намір атакувати прикордонні слобідські міста. Того ж числа Ф. Донець отримав листа від Полтавського полковника Павла Семенова. У тому листі повідомлялося, що 5 вересня М. Пляка бачив «орды великия выше Соляного у казённых переправляются через Волчыи и идут под Украйные города нескротно, и огни кладут (розпалюють багаття – Д. Ф.) немалые безопасные». Ці відомості, разом з донесеннями інших прикордонників, було надіслано до Білгородського розряду. Головнокомандувач Б.П. Шереметєв негайно вжив заходів для оборони Ізюмської черги. Згодом, вислані у степ, на річки Самару і Вовчу, розвідувальні загони полтавських козаків доповіли, що «они шли за ними неприятели их бусурманским шляхом которым шляхом они шли в свои поганския жилища и бывали за Самарскими вершинами у Быка и у Чаплинки и у Чапелика и в иных тамошних дальних урочищах, до которых идтить было им мочно, и тех де неприятельских воинских людей ни кого они не угнали, побежали в свои

поганския жилища ниже Быка через реку Чаплинку наспех, нигде неостановясь». 19 вересня Б. Шереметєв з полками повернувся у Білгород [61, с. 180–182].

Ще одне повідомлення, у якому згадується М. Пляка, відноситься до 1696 р. За наказом І. Мазепи до прикордонних степів, для розвідки і отримання «язиків», вирушив загін виборних (відбірних) полтавських козаків і компанійців, чисельністю 150 осіб, очолюваний сотником Гнатом Юрченком та осавулом М. Плякою. На річці Кінські води, на шляху від Перекопу до Азову, вони натрапили на загін татар, який повертався з набігу під приорільський Китай-город. Козаки й компанійці переслідували татар до річки Токмак. В результаті гетьманці вбили двадцятьох та полонили десятьох кримців, а також відбили сім чоловік ясиру, взятого під Китай-городом. Але на річці Молочній (Молочні води), на Овечьому броді, вони зустріли татарське військо на чолі з самим ханом, яке йшло під Азов, «и шли от них отводом с 5 вёрст и засели было в тернах, и татаровя де многих их побили, а живьём с 50 человек взяли». Небагато козаків та компанійців разом з ватажками врятувалися у степу. Полонені гетьманці спочатку були привезені у Крим та продані на невільничому ринку в Карасубазарі, потім їх перевезли до Гезлева (Козлова), звідки їх доправили до Стамбула (Цареграда) [92, с. 682, 686].

У вересні 1697 р. з р. Самари від «ватага полевого» М. Пляка надійшло повідомлення до Миргородського полковника Данила Апостола, який перебував з полками для охорони кордонів Гетьманщини на р. Орелі про те, що «орда перешед Самару на Чаплинский брод, пошла под города для облову своего поганского, толко не зная подлинно, под которые намереваетца города, за которою вслюд Пляка с тою ватагою, которая с ним была на Самаре у Богдановых бродов, остерегая, и ко Опалихе пошел следом, о чём и писмецо писано от Пляки к сторожу, будущему в Гришинах (ватажку козацької сторожі біля самарського броду Гришиного – Д.Ф.)» [92, с. 710, 713].

Наприкінці 1690-х рр. у Присамар'ї з'являється нова невелика група військових поселенців. Після Стрілецького повстання 1698 р. та хвилювань стрільців в Азові, цар Петро I розпорядився скасувати стрілецьке військо. Московські стрілецькі полки стольників і полковників Ф. Колзакова, А. Чубарова, І. Чорного, Т.Х. Гундермарка за участь в повстанні були розформовані. Частина їх особового складу страчено або піддано різним покаранням. З інших, що залишилися, у 1699 р. сформовано збірний жилецький (жилий) стрілецький полк стольника і підполковника (з 1706 р. полковника) Семена Івановича Шеншина. Стрільці, які увійшли до цього полку, були відправлені разом з їхніми родинами на постійне проживання до Новобогородицької фортеці. До полку були приписані путивльські стрільці та гармаші, які несли службу в Новобогородицьку, змінюючись кожен рік. Солдати та рейтари присилялися до фортеці з Білгородського розряду [69, с. 15]. До Новосергіївської фортеці московський гарнізон, як і раніше, надсилався з Новобогородицька. Складався він з піхоти та артилеристів.

Тим часом зовнішньополітична ситуація почала змінюватися. Османська імперія зазнала низки значних поразок від країн «Священної ліги». Тому, в жовтні 1698 р. у м. Карловиці розпочався міжнародний конгрес. Метою цього дипломатичного заходу було укладання мирного договору між країнами Ліги та Портою. Але під час переговорів між членами Ліги виникли гострі суперечності,

що перешкоджали укладенню спільного договору з Туреччиною. В результаті у січні 1699 р. було підписано не одну, а чотири угоди Австрії, Венеції, Річі Посполитої та Московської держави з Османською імперією. Москва, за якою залишався Азов, уклала з Портою перемир'я на 2 роки [32, с. 410].

2.2. Новосергіївська фортеця в процесі колонізації присамарських земель у 1700-х рр.

У червні 1700 р. перемир'я в Карловицях було підтверджено підписаним Константинопольським мирним договором, укладеним на 30 років. Нарешті завершилася друга московсько-турецька війна 1686–1700 рр., яка була частиною великого конфлікту коаліції європейських держав членів «Священної ліги» з Османською імперією.

За умовами Константинопольського миру за Московською державою залишався Азов з усіма меншими навколишніми городками як часів панування османів, так і новими, спорудженими у другій половині 1690-х рр. У Північному Приазов'ї московський кордон проходив по р. Міус. Володіння кримського хана обмежувалися 12-ма годинами їзди на коні на схід від Перекопу. За Московією остаточно визнавалася влада над землями Запорозької Січі. Решта степів по обидва береги Дніпра від Січі й до Перекопа та Очакова, мала залишатися незаселеними, але там дозволялося займатися промислами як татарам, так і запорозьким та донським козакам. Усі нижньодніпровські фортеці, захоплені московською стороною у 1695 р., мали бути зриті протягом 30 днів. Суттєвим проривом для Московської держави стало те, що нарешті вона звільнялася від принизливої данини кримському хану, яку московські володарі виплачували ще з XV століття [32, с. 410; 95, с. 220].

Запорозькі козаки були дуже невдоволені мирним договором між Московською державою та Портою. Найбільше їх обурювала втрата фортець на Нижньому Дніпрі, як важливого пункту оборони Січі. Більше того, у наступному 1701 р., на лівому березі Дніпра, якраз навпроти січових укріплень, в урочищі Кам'яний Затон, московський уряд починає будівництво нової фортеці [95, с. 223–224]. Для виконання будівельних робіт у Кам'яному Затоні з Новобогородицького наказувалося надіслати 200 вояків [92, с. 915]. Однак, у листі від 29 січня 1700 р., дяк Іван Султанов (Салтанов) писав, що «прислано в Новобогородицький из Путивля путивльских стрельцов с сотником с Иваном Вяхиревым 124 человека, а недослано их в указное число в 200 человек из Путивля 76 человек, а которые де и присланы, те самые бедные и безоружные и на Самаре де конных служилых людей никакого чину нет и для всяких нужных городовых дел посылают некого, потому что белгородского розряду разные люди отпущены из Новобогородицкаго в дома их» [92, с. 916–917]. Однак, не зважаючи на труднощі та спротив запорожців, будівництво фортеці Кам'яний Затон було завершено в 1703–1704 роках [45, с. 211].

З підписанням Константинопольського миру та зміною кордонів у Північночорноморському регіоні, в історії існування самарських фортець-містечок настає новий етап. Тепер фортеці Новобогородицька та Новосергіївська опинилися на умовній другій лінії захисту прикордоння, яке відсунулося на південь. З припиненням військових дій та настанням миру в Присамар'ї розпочинаються активні колонізаційні процеси.

Після завершення війни до самарських містечок-фортець, у тому числі й до Новосергіївської, рушила нова хвиля переселенців з території Гетьманщини. Цей рух відбувався за підтримки, а скоріше за все і з ініціативи гетьманської адміністрації, яка прагнула поширити свою юрисдикцію на присамарські землі. Більше того, на початку 1700-х рр., І. Мазепа просив царя Петра передати під його управління Новобогородицьк та навколишні землі по р. Самара, ймовірно разом з Новосергіївською фортецею [80, с. 139]. Але царській уряд не задовольнив таке бажання гетьмана. Самарські фортеці залишилися під контролем московського воєводи. У військовому плані вони належали до Білгородського розряду, а їхні посади адміністративно управлялися через Малоросійський приказ. Посади обох фортець мали певне самоврядування. Українським населенням обох містечок-фортець утворено козацькі сотні на зразок лівобережних. З огляду на те, що, як було зазначено вище, у документах Гетьманщини Новобогородицька фортеця часто фігурує під назвою «Самара», а Новосергіївська – під назвою «Вільне», то скоріше за все, сотні відповідно іменувалися «Самарська» та «Вільнянська». Відомо, що у 1709 р. на новосергіївському посаді «жилицьких людей черкас», крім сотника, налічувалося 798 старшин і козаків [12, арк. 493]. Відомі й імена двох новосергіївських сотників початку XVIII ст. – Іван Лучанченко та Микита Пляка (Фляка) [72, с. 10; 21, с. 233]. Останній, це той самий, згадуваний вище, колишній осавул Полтавського полку, який у 1690-х роках очолював в Присамар'ї один із загонів козаків Полтавської польової сторожі.

Мешканцями посадів Новобогородицької та Новосергіївської фортець і новоприбулими поселенцями з Лівобережної України, здійснювалося активне господарське освоєння пониззя р. Самари. Ними влаштовувалися невеликі житлово-господарські поселення – хутори, розорювалися землі під поля, заводилися пасіки, споруджувалися млини. Біля Кочерезького броду, переселенцями з Лівобережжя було засновано доволі крупне поселення – слобода Кочережки, «где поселились по Самаре черкасы» [21, с. 75]. Ці, як великі, так і дрібні поселення, ймовірно, входили до складів Самарської та Вільнянської сотень. Слобода Кочережки, скоріше за все, належала до юрисдикції сотні Вільнянської. Крім того, вихідці з території Гетьманщини вели активний видобуток селітри на розташованих вздовж берегів Самари давніх курганах.

Виявлений автором цього дослідження під час археологічної розвідки 2015 р. матеріал, дещо проливає світло на грошовий обіг та певні риси матеріальної культури населення Вільнянської сотні. В ході цієї розвідки досліджувалася територія, прилегла до місця розташування залишків фортеці. Найбільшу увагу було приділено обстеженню верхів'їв б. Васильківка. Під час огляду лівого схилу балки, нижня частина якого зайнята зруйнованим господарським двором, на відстані близько 150 м на північ від залишків Новосергіївської фортеці, між ґрунтовою дорогою та лісосмугою, на ділянці орного поля розмірами близько 150 x 100 м, було зібрано підйомний матеріал періоду функціонування фортеці [23, с. 10]. Місце збору підйомного матеріалу знаходиться в межах території, на якій локалізується північна частина посаду фортеці (Рис. 25).

Найбільш масову групу знахідок становлять дрібні уламки гончарної кераміки. Винятком є великий фрагмент денця з прилеглими стінками димленої посудини сірого кольору розмірами 8,2 x 6,2 см, з товщиною стінки 0,3 см (Рис.

27. 1). До категорії дрібної керамічної пластики належить фрагмент чашечки сіроглиняної курильної люльки. Розміри виробу – 2,3 х 2,3 см, товщина – 2 см (Рис. 27. 2).

Цікавими є нумізматичні знахідки, які репрезентовані лише двома монетами першої половини XVII ст. та кінця XVII – початку XVIII ст. Перша монета – білоновий півтора гроша «півторак» або, по-іншому, «чех» часів правління короля Сигізмунда III Вази (1587–1632 рр.). На лицьовому боці вміщено чотирипільний герб: щит під короною, нижче – цифра 3 (три напівгроша). По колу напис: SIGIS 3 D G REX PM DL. На зворотному боці – держава з цифрою 24 у середині (1/24 частина талера), з обох боків хреста розташовані цифри 2 і 4 – дві останні цифри дати 1624 р. По колу напис: MONE NO/REX POLO, розділений гербом «Сас» – знаком королівського підскарбія Миколая Даниловича. Монета карбована в Кракові (Рис. 26. 1).

Наявність монети першої половини XVII ст., на території пам'ятки кінця XVII – початку XVIII ст., пояснюється особливостями грошового господарства Гетьманщини (Лівобережної України) в цей період, яке характеризувалося змішаним складом. У грошовому обігу масово перебували монети Речі Посполитої (переважно емісій 1620-х рр. та 1650–1660-х рр.), прибалтійських володінь Швеції (в основному часів правління короля Густава II Адольфа Вази 1621–1632 рр. та королеви Христини I Августини Вази 1632–1654 рр.), Бранденбурга, Пруссії, Голландської республіки (переважно талери і флорини), Священної Римської імперії [6, с. 45–60, 75–88, 130–84; 44, с. 64–66]. З 1650-х рр. у грошовий обіг українських земель почали систематично надходити московські монети, які використовувалися одночасно з традиційними європейськими грошами [44, с. 61]. Десятки скарбів кінця XVII – першої половини XVIII ст., що походять з території Лівобережної України, містять у своєму складі європейські та московські, в основному срібні, монети початку – другої половини XVII століття [6, с. 147, 149–150, 151–152, 158, 159–160, 162–163, 165–166, 169, 223, 226–229, 233]. Але найпоширенішими монетами на ринку Гетьманщини були півторак (1,5 гроша) або чех, карбування 1620-х рр. і трояк (3 гроша) Речі Посполитої першої половини XVII ст. [6, с. 23, 65, 82], що стало причиною їх масової підробки, адже зазвичай «фальшивомонетники карбують лише поширену на ринку монету, щоб фальшивим грошам легше було загубитись серед справжніх» [44, с. 67].

Відомості про широке застосування у грошовому обігу на території Присамар'я європейської монети, зокрема півтораків (чехів), містяться і в документах кінця XVII ст. Так, у царському указі про поселення на новобогородицькому посаді 1000 сімей-переселенців з Лівобережної України, мова йшла про те, що жителі, які збиралися виготовляти і продавати алкогольні напої, мали з кожної бочки вина платити в царську казну «по ефимку чехами и мелкими серебряными денгами» [97, с. 115]. Під терміном «мелкими серебряными денгами» треба вбачати європейські та московські монети різних номіналів та випусків різних десятиліть XVII ст. Слід зазначити, що саме такі дрібні монети становлять більшість нумізматичних знахідок на пам'ятці, а півтораки (чехи) 1620-х рр., в тому числі й фальшиві, взагалі є найбільшою групою серед монет XVII ст., виявлених на території фортеці [37, с. 5–12; 38, с. 21–27].

Отже, зіставляючи інформацію писемних джерел та дані археологічних досліджень, можна зробити висновок, що на території самарських фортець існувала грошова система, ідентична грошовій системі Гетьманщини, тобто була змішаною. Основний потік переселенців, які заселили фортечні посади, складався з вихідців із різних полків Гетьманської України [97, с. 114–116]. Вони й принесли на територію фортець звичну для них грошову систему. Як і на Лівобережній Україні, в грошовому обігу на території самарських фортець в основному переважали західноєвропейські монети. Значна кількість знахідок московських монет може бути пов'язана з гарнізоном із центральних та північно-західних районів Московської держави.

Друга монета, знайдена на території посаду Новосергіївської фортеці, це срібна копійка періоду правління царя Петра Олексійовича зразка 1696–1704 рр., карбована на Старому монетному дворі у Москві (Рис. 26. 2). На лицьовому боці міститься фрагмент напису «ЦАРЬ И ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПЕТР АЛЕКСЕЕВИЧЬ ВСЕЯ РОССИИ» [40, с. 6]. На зворотному – частина зображення коронованого вершника зі списом праворуч [39, с. 15], під конем – дата слов'янськими літерами (не читається).

Наступну групу знахідок складають металеві речі особистого вжитку – прикраси, деталі одягу та взуття. До прикрас відноситься щиток від персня, виготовлений із бронзового сплаву. Виріб має овальну форму, відлитий разом з більшою частиною втраченої шинки. Розміри – 1,7 x 1,4 x 0,3 см (Рис. 27. 5).

Елементом одягу є гудзик, виготовлений із бронзового сплаву. Напівсферичний, відлитий разом з петлею. Розміри виробу – 1,8 x 1,8 x 1,7 см (Рис. 27. 3). До деталей одягу, а точніше до предметів військової фурнітури, може належати й знайдена рамка мініатюрної пряжки з бронзового сплаву розмірами 1,8 x 1,4 см (Рис. 27. 4).

До деталей взуття належать два екземпляри фрагментів залізних кованих підків від чобіт. Вироби мають дугоподібну форму, з виступами у центрі та по краях, що загиналися на чоботі. Розміри – 7 x 1 x 1 см; 3,3 x 1,8 x 1 см (Рис. 27. 9, 10).

Речі військового призначення представлені трьома екземплярами боєприпасів до вогнепальної зброї – куль, виготовлених зі свинцю. Перша куля – рушнична, округлої форми, діаметром 1,5 см (Рис. 27. 6). Наступна куля – циліндричної форми, розмірами 1,5 x 1,3 см (Рис. 27. 8). Остання куля пістолетна, округла, діаметром 0,7 см. Усі кулі мають на поверхні сліди використання (Рис. 27. 7).

До деталей кінського спорядження відноситься залізне кільце від збруї діаметром 3,5 см (Рис. 27. 11).

Господарські речі складають найбільш численну групу виробів з заліза. Предмети цієї категорії представлені фрагментом муфти до коси розмірами 7,7 x 1,5 см (Рис. 28. 5) та циліндричним з вертикальним каналом посередині грузилом від рибальської сітки, розмірами 2 x 1,7 x 1,7 см (Рис. 28. 6). До цієї ж групи належать два екземпляри верхніх частин цвяхів, скоба та клямка з фрагментом скоби. Цвяхи з квадратними у перетині ніжками та круглими шляпками діаметром 2 см кожна. Висота першого фрагменту становить 6 см, другого – 4,5 см (Рис. 28. 1, 2). Скоба будівельна, розмірами 10 x 4 см (Рис. 28. 3). Розміри клямки з фрагментом скоби – 7,5 x 2 x 2,5 см (Рис. 28. 4). Також на ділянці

території посаду знайдено три фрагменти оковок возів розмірами 9,5 x 1,5 x 0,7 см; 8,5 x 2 x 4 см; 5,5 x 3 x 0,5 см (Рис. 28. 7–9).

Зібраний у 2015 р., на ділянці північної частини посаду Новосергіївської фортеці, підйомний матеріал має прямі аналогії в комплексах, здобутих під час археологічних досліджень сусідньої й хронологічно тотожної Новобогородицької фортеці [37; 38] та датується періодом існування фортеці, тобто кінцем XVII – початком XVIII ст. Останнє вказує на перспективність подальших археологічних досліджень території, прилеглої до місця розташування залишків Новосергіївської фортеці, на якій розміщувався її посад. Крім того, існує велика вірогідність виявлення в ході майбутніх робіт залишків земляних укріплень посаду.

Для реконструкції умовних меж угідь, на яких здійснювали господарську діяльність мешканці Самарської та Вільнянської сотень, крім джерел початку XVIII ст., також можна залучити документи з фондів Генеральної військової канцелярії та Київської губернської канцелярії, що стосуються суперечки Війська Запорозького низового та Гетьманщини з приводу існування Старосамарської сотні у 1740–1750-х рр., які здатні ретроспективно пролити світло на досліджуване питання.

Населення, утвореної на початку 1740-х років Старосамарської сотні вважало, що їхня сотня є правонаступницею Самарської та Вільнянської сотень. Оскільки документів, що могли б підтвердити права на землеволодіння цих сотень відшукати не вдалося (можливо їх і не існувало), старосамарці здійснили збір свідчень старожилів, які мешкали у Новобогородицьку та Новосергіївську ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Згідно цих свідчень, а також деяких інших документів початку XVIII ст., приблизні межі володінь обох сотень у пониззі Самари виглядали наступним чином.

Землі Самарської сотні: На правому березі р. Самари – від Новобогородицька вгору по Самарі до р. Вільнянки, вгору по р. Кільчень до урочища Товста Могила, звідти межа спускалася до Дніпра у район Новокодацької переправи; униз по Самарі – від Новобогородицька і до Дніпра. На лівому березі Самари – від Дніпра до урочища Садки та р. Татарки, а у степ до р. Вороної, лівої притоки Дніпра.

Землі Вільнянської сотні: На правому березі р. Самара – від Новосергіївської фортеці вгору по Самарі до слободи Кочережки; униз по Самарі – до р. Вільнянки. На лівому березі Самари – від лівих притоків Самари річок Солоненька та Родина (можливо сучасна р. Підпільна) і Самарського монастиря вгору по Самарі до урочища Лучин Ліс, у якому, за деякими джерелами, розташовувався форпост Запорозької Січі – Паланка. Остання являла собою укріплене поселення, в якому перебував полковник з загоном козаків [3, с. 49–48; 4, с. 320; 72, с. 9–11].

Активна колонізація нижньої течії Самари населенням Самарської та Вільнянської сотень не могла не викликати зустрічної реакції запорожців, які вважали всі без виключення присамарські території своєю власністю. Так, уже наприкінці 1704 року низовики у кількості 3000 козаків з артилерією та клейнодами вийшли з Січі, переправилися під Кодаком через Дніпро і рушили до річок Самари та Орелі. Там січовики планували розорити селіпрові майдани, захопити худобу у жителів Новобогородицької фортеці, а головне – зруйнувати

Новосергіївську фортецю. Але на цей раз кошовому отаману та старшині вдалося погамувати запорожців і переконати їх поки що залишити без виконання свої наміри [95, с. 255–256]. У вересні 1705 р. з Запорожжя до Батурина надходили повідомлення, що низовики мали намір йти до Самарської товщі й руйнувати там пасіки вільнянців та старосамарців, а «побивши пасеки, под Волним и под Самарю череди и стада позаймовати» [92, с. 973,975].

Така поведінка Низового Війська була обумовлена діями мешканців обох присамарських сотень, які, при підтримці московських і гетьманських вояків гарнізонів, силоміць намагалися витіснити запорожців з пониззя Самари. Так, у травні 1707 року січовики в чолобитній до царя Петра скаржилися на те, що новобогородицькі і новосергіївські жителі, з дозволу своїх воєводи та сотника, у великій кількості вривалися на територію Самарської паланки. Там вони нападали на запорозькі угіддя, руйнували пасіки, козаків і севрюків били та взагалі не давали займатися низовикам у Присамар'ї звичними для них промислами. Та запорожці не залишалися у боргу. У тому ж 1707 році біля р. Самари вони напали на військовий загін та вбили 3-х солдатів. Здобиччю козаків стала царська грошова казна у розмірі 135 рублів, яка призначалася для гарнізону фортеці Кам'яний Затон. На лівому березі Самари, проти Новобогородицької фортеці, низовики захопили 51 коней. Поблизу р. Самари з табуна полковника слобідського Харківського полку, запорожці відбили 180 коней. Надіслані у погоню за викрадачами харківські козаки повернули 116 коней, інші 74, залишилися у запорожців [92, с. 992, 994].

Факт наявності конфлікту за землі вздовж річки Самари між жителями посадів Новобогородицької (містечко Самара) та Новосергіївської (містечко Вільне) фортець, яких підтримували російські гарнізони зазначених укріплень з одного боку, і запорозькими козаками, які мешкали або перебували на сезонних промислах в Присамар'ї – з іншого, спростовує популярну серед багатьох вітчизняних дослідників думку, що нібито у перше десятиріччя XVIII ст. посад Новосергіївської фортеці було заселено переважно одруженими запорожцями [56, с. 465; 71, с. 200].

Присутність московських фортець у Присамар'ї та активні дії з боку адміністрації Гетьманщини, щодо здійснення колонізації цього регіону, було однією з найголовніших причин участі запорозьких козаків у повстанні донського отамана Кіндрата Булавіна. У жовтні 1707 р. повстанські загони, очолювані ним, зазнали поразки на р. Айдар від вірного цареві війська донського отамана Лук'яна Максимова. Сам Булавін разом з найближчими прибічниками зумів вирватися з оточення і вирушив до Запорозької Січі. У грудні січовики тричі збиралися на Військову раду, обговорювали його заклики вступити в боротьбу з московським урядом. Крім всього іншого Булавін пропонував запорожцям виступити у похід і насамперед зруйнувати самарські Новобогородицьку і Новосергіївську фортеці. Однак, після уважних розглядів звернень бунтівного отамана, Військо все ж таки відмовилось офіційно допомогти йому. Але Кіш дозволив Булавіну зимувати в Кодакі і збирати козаків «охотників», які бажали приєднатися до повстанського руху. Після того, як у Січі до нього долучилося декілька сотень запорожців, Булавін вирушив із ними у верх по Дніпру, перейшов на його лівий берег і зупинився у гирлі р. Вороної, де було споруджено укріплений табір. На початку 1708 р. у таборі на

Вороній нараховувалося вже декілька тисяч повстанців. У березні загони Булавина підійшли до Новобогородицької фортеці, але штурмувати її, не маючи гармат, не наважилися. Незабаром Булавін зі своїми прибічниками залишив Запорожжя і вирушив на Дон [17, с. 113; 95, с. 278–280].

У 1708 р. в Московській державі було проведено територіально-адміністративну реформу, в результаті якої утворювалося декілька губерній, в тому числі й Київська. До останньої, разом з фортецями Новобогородицькою та Кам'яний Затон, було приписано і Новосергіївську фортецю [22, с. 433].

Після переходу в жовтні 1708 р. гетьмана І. Мазепи на бік короля Карла XII і, появи шведської армії на землях Лівобережної України, гарнізони обох самарських фортець вимушені були постійно перебувати у бойовій готовності. У своїх листах гетьман закликав Низове Військо приєднатися до нього та негайно оволодіти московськими фортецями на Запорожжі. Ці заклики очільника Гетьманщини повністю відповідали антимосковським настроям більшої частини Війська, яке все більше схилялося на користь підтримки до того ненависного низовикам Мазепи.

Упродовж січня 1709 р. кошовий отаман Кость Гордієнко надсилає два листи до царя Петра, у яких він висуває вимогу зруйнувати фортеці Кам'яний Затон, Новобогородицьку та Новосергіївську. Не отримавши позитивної відповіді на свої побажання, запорожці остаточно схилюлися до союзу зі шведами. На початку березня кошовий на чолі 1000 козаків та з 10 гарматами вирушив з Січі до Переволочної. Гарнізон останньої, на чолі з полковником Федором Нестулієм, перейшов на бік запорожців. Після того, як до Переволочни з Запорожжя підійшло ще 7–8 тис. козаків, К. Гордієнко переправився через Дніпро і вирушив до р. Орелі. Під Царичанкою запорожці завдали поразки загону московських військ полковника Кампеля, після чого на їх бік перейшли жителі приорільських містечок Царичанки, Маячки, Нехвороци. Від орільських містечок кошовий рушив на з'єднання з королем і гетьманом до містечка Великі Будища. В кінці березня були укладені договори про перехід гетьмана та запорожців у підданство до шведського монарха. Таким чином, в результаті цих подій самарські фортеці опинилися в тилу, діючих на території Полтавського полку, загонів Мазепи і Гордієнка. До того ж у Січі залишалася певна кількість Запорозького Війська [95, с. 286–305].

У той же час за наказом фельдмаршала князя О.Д. Меншикова в район межиріччя Ворскли та Орелі був направлений 7-ми тисячний кавалерійський корпус генерала від кавалерії барона Карла-Евальда фон Ренне, якому підпорядковувалася команда полковника Кампеля у складі трьох драгунських полків. У кінці лютого Петро І у своєму листі сповіщав перебувавшого у Харкові Меншикова, про те, що на р. Самарі біля Новобогородицького зібралася багато запорожців. Цар наказував, якщо це можливо, додати до залоги два або більше гарнізонних полка. Але вже на початку березня він знову пише Меншикову про небезпеку від запорожців для Новобогородицька, при цьому його турбувала не стільки доля фортеці та її населення, а те, що наявні у ній артилерія і військова амуніція, «которой зело там много», потраплять до рук низовиків. Тому він наказував: «...зело потребно один конный полк, хотя из тех, которые с Кампелем, послать в оную, и велел оному там побыть, пока из Киева три полка будут в Каменной-Затон, из которых велеть сот пять водою туда отправить на

перемену сему конному...» [95, с. 304–305]. Отже, з цих повідомлень можна з'ясувати те, що не маючи достатніх сил, навичок та засобів для штурмів фортець, споруджених за нормами європейської фортифікації та оснащених артилерією, запорозькі загони лише намагалися блокувати самарські містечка.

На початку квітня кошовий К. Гордієнко надіслав до Січі лист у якому сповіщав товариство, що він просить у короля дозвіл вирушити до р. Самари для взяття розташованих там московських фортець Новобогородицької та Новосергіївської. І дійсно, незабаром з-під містечка Нових Санжар в район межиріччя Ворскли та Орелі висунувся корпус шведських військ на чолі з генералом від кавалерії Карлом Густавом Крузе. До складу корпусу входило 2730 шведської кінноти, 500 лівобережних козаків та 3000 запорозької піхоти на чолі з кошовим К. Гордієнком. Біля містечка Соколки, розташованому на лівому березі Ворскли, відбулася битва між військами К. Крузе і К. Ренне. В результаті шведам не вдалося розгромити московський корпус. У той же час, загін полковника Кампеля здобув і спалив містечка Маячку та Нехворощу, а всіх жителів покарав на смерть [95, с. 318, 321–324]. Ще один загін корпусу Ренне, очолюваний полковником Егеймом, захопив Царичанку [59, с. 321]. За цих умов шведам і запорожцям довелося відмовитися від походу на р. Самару.

Нарешті, здійснений у травні 1709 р., каральний похід московських сил на чолі з полковником Петром Яковлевим на Запорожжя, що закінчився знищенням Січі, поклав край блокаді московських фортець на Самарі, а в результаті поразки шведської армії під Полтавою наприкінці червня 1709 р., вся Лівобережна Україна була очищена від королівських військ і загонів прибічників Мазепи та Гордієнка. Після розгрому Січі та переходу вцілілої частини Війська під владу Кримського хана, землі Присамар'я були приписані до Миргородського полку Гетьманщини [95, с. 325–329, 333].

2.3. Початковий етап московсько-турецької війни 1711–1713 рр. та припинення існування фортеці

Завершення функціонування Новосергіївської фортеці безпосередньо пов'язано з подіями початку чергової московсько-турецької війни 1711–1713 рр. Військові дії останньої розпочалися наприкінці січня 1711 р., коли татарське військо на чолі з ханом Девлет-Гіреєм II виступило у похід на лівий берег Дніпра. До кримського війська, яке налічувало близько 40000 кінноти і 1000 яничарів (ймовірно маються на увазі кримські яничари – особиста гвардія хана), приєднався загін запорожців з 2000 вершників та кількох сотень піхотинців.

Російське командування не передбачило такого несподіваного та швидкого нападу ханського війська. Царські генерали мали намір зосередити на початку 1711 р. значні сили в районі фортеці Кам'яний Затон і таким чином затримати ворога на підході до кордонів Гетьманщини та Слобожанщини. Розпорядження про це було надано генерал-майору І.І. Бутурліну ще наприкінці 1710 року [2, с. 179]. Але Девлет-Гірей у перших числах лютого швидким маневром спрямував своє військо лівим берегом Дніпра і вийшов до р. Самара. Тут він спочатку напав на Новобогородицьку фортецю. Але її захисники відкрили по татарах та їхніх союзниках потужний артилерійський вогонь і хан, не наважуючись на штурм, відійшов від міста і направився до Новосергіївської фортеці. На той час гарнізон фортеці складався з роти солдат одного з гарнізонних піхотних полків зі складу

Української дивізії під командуванням капітана Івана Муханова і новосергіївських козаків, яких очолював сотник Микита Пляка. Піхотна рота повного складу російської армії початку XVIII ст. налічувала 150 солдатів. Згідно вже згадуваної відомості 1709 року у Новосергіївській фортеці нараховувалося 796 козаків-поселенців [12, арк. 493]. Отже, загальна кількість оборонців фортеці складала близько 1000 осіб.

Згідно зі свідченнями сержанта Семена Самійлова, який у лютому 1711 р. перебував у складі новосергіївського гарнізону, жителі фортеці дізнавшись про прихід ханського війська, зібрали свої сім'ї та майно у цитадель – замок, а самі мали намір «в большом остроге сидеть и биться до последней меры», тобто до останнього боронити посад. Невдовзі хан з усім своїм військом підійшов до Новосегіївська. Козаки зустріли татар пострілами та декількох вбили. Тоді хан для перемовин з захисниками фортеці відправив запорожців. [21, с. 223]. Після перемовин новосергіївці здалися на милість хана та видали татарам московських солдатів.

Захопити фортецю без кровопролиття татарам вдалося за допомогою новосергіївського сотника М. Пляки, який запевнив жителів фортечного посаду, що хан лише візьме необхідний його війську провіант і відступить від їхнього містечка, але «капитан и все при нём урядники и солдаты тому Пляке провианту давать не велели. И Пляка и черкасы в том их не послушали и на другой день, собрав он, Пляка, всех черкас с ружьём и косами, и, взяв их капитана и солдат, отвели к хану. И хан спрашивал их, есть-ли войска московския в Белегороде и в Платаве, а потом говорил, чтоб они шли служить к королю шведскому, а если не пойдут, то велит он, хан, порубить их всех. И они сказали, что служить они шведу не хотят, и хан велел, обобрав у них ружье, отдать за караул» [21, с. 223].

До того ж, судячи з джерел, у новосергіївців була ще одна вагома причина не розпочинати бойові дії з силами Девлет-Гірея, що мали чисельну перевагу. У листі від 9 березня 1711 р. цар Петро наказував Київському губернатору Дмитру Михайловичу Голіцину наступне: «... розыщи, коим образом Сергиевской татары взяли (а ты о том ничего не пишешь), а как мы слышали, что у них пороху не было» [65, с. 140]. Д. Голіцин дав цареві відписку наступного змісту: «А что ваше величество изволили писать об розыске, коим образом татары Сергиевской взяли, и будто я о том вашему величеству не доносил. И в том городе пороху не было, и я к господину графу Гаврилу Ивановичу о том писал и с роспросных речей отпущенных от хана сержанта и дву человек салдат список послал февраля 26 числа. А при оных салдатах в том городе пороху, кроме того, что у них в суммах, было 4560 патронов» [21, с. 55–56].

Солдатська сумка для зберігання набоїв того часу вміщувала 25–30 набоїв. Отже, на кожного солдата припадало по 50–60 боєприпасів [33, с. 27; 48, с. 68]. Невідомою залишається кількість зарядів для вогнепальної зброї, наявних у новосергіївських козаків. Але, якщо врахувати той факт, що кожен козак мав забезпечувати себе боєприпасами за власний кошт, то напевно чи кількість набоїв, наявна у козаків, була значною. Якщо навіть припустити, що солдати гарнізону поділилися з козаками боєприпасами і роздали їм запасні 4560 набоїв, то все одно виходить мізерна кількість – всього по 5–6 набоїв на людину. Зрозуміло, що якби подібне і відбулося, то це, звісно, в жодному разі не могло вирішити проблеми з забезпеченням боєприпасами новосергіївських козаків. До того ж не

відомо, скільки гарматного пороху було у захисників фортеці та якою була його якість.

Невдовзі хан відпустив захоплених у полон солдатів новосергіївського гарнізону, але наказав їм йти прямо до російських міст і не затримуватися в українських. Д.М. Голіцин повідомляв наприкінці березня цареві, що російських солдатів з Новосергіївська, звільнених ханом, він велів «провести к Москве, а офицер безвестно пропал» [21, с. 56].

Заволодівши Новосергіївською фортецею, хан рушив на Слобідську Україну, що на той час була погано підготовлена до оборони. У результаті татари не зустріли на своєму шляху значного опору з боку царських військ. Розоривши Бахмут, ординці спустошили слобідські поселення в районі Ізюму і Харкова, захопили містечка Змієв, Мерефу, Валки, Коломак.

Жителі Водолаг здали своє місто ханові без бою, і, як раніше до цього мешканці містечка на Самарі, видали ворогові царський гарнізон. Водолазьких міщан та мешканців навколишніх слобод, які «в приход на Украину Хана Крымскаго онаго встречали с хлебом и солью, и местечка ему отдали» татари відправили на південь, до Новосергіївської фортеці (Вільному). На думку М. Костомарова це було зроблено «с целью расселить их на пустопоросших степях, составлявших владение крымского хана» [43, с. 635]. Але, по дорозі до р. Самара, переселенців наздогнав загін козаків Полтавського полку, очолюваний полковим суддею Петром Кованьком. Деякі зі слобожан спробували чинити опір, якій, втім було швидко придушено гетьманцями. Втікачів доправили до Полтави, де за царським указом їх за давньоримським звичаєм піддали децимації – за жеребом стратили кожного десятого. Усіх інших ввійманих жителів Водолаг спочатку відправили до Москви, звідки їх заслали до Сибіру [78, с. 186].

Наприкінці лютого головні сили кримського війська знаходилися поблизу Харкова. Тут хан очікував підходу Кубанської орди, щоб, з'єднавшись з нею, разом вирушити на Воронеж. Але, невдовзі, отримавши звістку, що кубанців затримали калмицькі загони, Девлет-Гірей відійшов до р. Самара.

На початку березня татари разом з запорожцями ще раз спробували захопити Новобогородицьку фортецю. Але гарнізон за допомогою артилерії знову відбив їхній напад [78, с. 30].

Після другого невдалого штурму Новобогородицької фортеці основні сили ханського війська, відчуваючи гостру нестачу продовольства та втративши під час походу на Слобожанщину від відсутності достатньої кількості фуражу близько 5000 коней, були вимушені залишити Присамар'я та відійти для перепочинку на кримську територію. Хан сподівався повернутися на лівобережжя Дніпра і відновити бойові дії вже у найближчий час – як тільки в полі з'явиться трава. А поки що, до підходу значних сил ханського війська, у Новосергіївську було залишено невеликий загін татар і запорожців. Усього оборонний гарнізон фортеці разом з місцевими козаками нараховував 500 осіб. Окрім того, з метою блокування Новобогородицької фортеці, в одному з урочищ між двома фортифікаційними спорудами розташувався табором загін козаків і татар чисельністю близько 1000 осіб. Очолювали цей загін колишній перемолчанський полковник Федір Нестулій [59, с. 237], який командував запорожцями, та ватажок новосергіївських козаків отаман Пляка. Також хан залишив декількох своїх мурз [95, с. 369].

Новосергіївські жителі добре розуміли, що російське командування жодним чином не змиритися із втратою одного з двох своїх форпостів на Самарі, й прихід царських військ під стіни фортеці – це лише справа часу. Тому новосергіївці намагалися залишити свої оселі та перебратися у більш безпечніші місця, але татари і запорожці перешкоджали їм в цьому та забороняли виїжджати з Новосергіївська. Жителі фортеці у березні 1711 р. навіть відрядили депутацію до хана з проханням дозволити переселитися їм до кримських володінь. Але ханського дозволу вони так і не отримали: вочевидь татари сподівалися надовго закріпити за собою Новосергіївську фортецю – важливий для них стратегічний пункт у справі заволодіння Лівобережної та Слобідської України [56, с. 369].

У свою чергу, російське військове керівництво та очільники Гетьманщини були дуже занепокоєні здачею Новосергіївської фортеці та виникненням у Присамар'ї ворожого плацдарму, зручного для подальшого наступу на Гетьманщину і Слобожанщину: «А что Хан Крымский и воры Запорожцы склонили к измене вора Пляку и с Новосергиевскими жителями, и собрали в тот город таких же изменников многое число и оный город утвердя охраняли, склоняя и прельщая к измене по Украине наш народ, а паче держали для свободного и себе на Украину прихода, от чего не только наши слободские полки, но и Гетманские не без страха были...» [85, с. 300].

Спочатку до Новосергіївської фортеці було направлено Полтавський полк на чолі з полковником Іваном Черняком. 30 березня полтавські козаки прибули до Новобогородицької фортеці. Після військової ради з новобогородицьким воєводою С. І. Шеншиним та полковником Андрієм Колпаковим, полк Черняка рушив до Новосергіївської фортеці. Що відбулося далі, дізнаємося зі свідчень самого полтавського полковника, який у листі до Ф. Шидловського від 5 квітня 1711 р. доповідав наступне: «...спешно пошедши под Вольное, чинилем с оными вольнянцами таковой разговор дни в великодную субботу, склоняючи их до першаго обашения к Его Царскому Пресветлому Величеству, упевняячи им тое, что, аще обратятся, то приимут себе прежнюю милость монаршую. Аже оные вольняне, будучи наполненными ядом бусурманским, того непослушными будучи, еще почали на войско мое, яко с гарматы, так и с дробного орудья, стреляти. А потом, видючи я свое малолюдствие, отступил от них под Богородичное...». Але на цьому бойові дії не завершилися. На зворотному шляху до Новобогородицької фортеці, біля р. Кільчені, козаки І. Черняка були атаковані загоном козаків і татар, очолюваним полковником Нестулієм та отаманом Плякою. Цей загін на момент прибуття до Самари козаків полтавського полку вирушив у набіг під орільські містечка, та дізнавшись про появу біля Новосергіївської фортеці ворожих сил, повернувся назад до Самари: «...прокляты Фляка с Нестулеем, – розповідає Черняк, – повернувшись с под Орельских городков, рано нечаяно били на самый день Богородичный на полк мой, над Килченью стоячи, потом по милости Божией стратили свой проклятых замысл, не учинивши нам ни малой шкеры, повернулись того-ж дни на своё проклятое жилище, а я при помощи Божией возвратился до Полтавы» [21, с. 67].

Після невдалої експедиції І. Черняка було вирішено здобувати фортецю силами нашвидкуруч створеного корпусу, що складався з підрозділів регулярної армії, слобідських і лівобережних козаків під загальним командуванням генерал-майора графа Федора Володимировича Шидловського. В атакуванні

Новосергіївської фортеці брали участь кілька рот гарнізонного піхотного полку полковника Григорія Івановича Анненкова, ескадрон Воронежського драгунського полку, козаки Харківського, Охтирського, Сумського, Чугуївського та Ізюмського слобідських полків, лівобережні козаки гетьманського регіменту. Загальна кількість військ Ф.В. Шидловського становила 3756 осіб, з яких слобідських козаків налічувалося 1267 осіб.

11 квітня 1711 р. корпус Ф.В. Шидловського підійшов до Новосергіївської фортеці та обложив її. Після того, як на пропозицію здатися, захисники фортеці відповіли відмовою і обстріляли нападників з рушниць і єдиної наявної у їх розпорядженні гармати, царські війська пішли на штурм. Атака на фортецю здійснювалася з двох боків: з одного наступали дві роти спішених драгунів та дві роти піхоти, з іншого – на приступ йшли ізюмські та чугуївські козаки. В резерві залишалася рота драгун під командуванням підполковника Новикова та охтирські козаки, очолювані бригадиром Осиповим. Інші слобідські та лівобережні козаки, ймовірно, охороняли табір. У самий розпал бою на допомогу обложеним прийшов загін, очолюваний Нестулієм та Плякою. Запорожці й татари переправилися з лівого берега р. Самара на правий і вдарили на ізюмців та чугуївців. Своєю чергою, обложені у фортеці, побачивши, що до них надійшла поміч, відкрили ворота і також зробили напад на розгублені появою несподіваного ворога царські війська. Вочевидь, розрахунок захисників Новосергіївської фортеці був доволі простий: ударом з двох боків зім'яти противника та, з'єднавшись, нанести ворогові якомога більшої шкоди, а за можливості – й розгромити його. Але цей задум, з огляду на чисельну перевагу, краще озброєння та дисципліну царського війська, виявився невдалим. Шидловський швидко відновив порядок та увів до бою резерв під командуванням Новикова та Осипова. В результаті загін, очолюваний Нестулієм та Плякою, було розгромлено. Його залишки вимушені були рятуватися втечею від російських солдатів та слобідських козаків, які «их гнали и кололи аж за речку Самарь до самого их воровскаго коша». Разом з тим, воякам Шидловського також вдалося відбити і вилазку, здійснену з боку фортеці та «вышедшую из города пехоту солдаты и драгуны из пушек вбили в город». На цьому і завершилися події першого дня облоги. Через двох полонених, узятих під час бою та відпущених назад до фортеці, Шидловський надіслав обложеним у Новосергіївському повторну пропозицію здатися. Але захисники фортеці все ще сподівалися на підхід великих татарських сил на чолі з калгою-султаном, і тому вдруге відхилили цю пропозицію. Тоді війська Шидловського «апреля против 12 числа за два часа до света, атаковав тот город с трёх сторон, с одной стороны завел солдат, а с другой бригадира с Ахтырскими и Харьковскими казаками, а с третьей подполк. Новиков с шкадроном и Чугуевскими и Изюмскими казаками и, учиня с одной стороны из пушек стрельбу, а с другой отбив их от стен гранатами, подрубивши пали, вошли в большой город и пушку и знамя взяли, и многих их тут изменников в труп положили, и одни из них изменников с жёнами и с детьми запершись в земляной замок, который сделан регулярно с больварками, а пушие их воры и запорожцы побежали вниз того города через реку Самар, из которых многих побили, а иные и сами во время ночное потонули. А по прогнаний их воров велел я в большой город поселения зажечь, а к ним послать их же попа, чтоб они сдались, обещаючи их даровать

душами. И они, видя, что воду у них отняли и в замку учинилась от дыму духота великая, також и от нас неотступно под замок штурм, того-ж числа в пятом часу дня сдались» [21, с. 70–71].

Під час штурму було вбито 14 солдатів і драгунів та 8 козаків; поранено 4 офіцери, 35 солдатів і драгунів, 29 козаків і 1 козачий сотник. У той же час, у полон до переможців потрапило 700 козаків з яких 46 осіб були запорожцями та 3220 жінок і дітей «которых мужья во время штурму побиты». Кількість загиблих запорожців, татар і новосергіївських козаків залишається невідомою. Трофеями вояків Шидловського стали 1 гармата, 1305 рушниць-піщалей, 3 прапори і 1 литавра. За участь в облозі та штурмі Новосергіївської фортеці козаки слобідських полків отримали по 1 карбованцю, а старшині пожалували по парі соболів та по відрізу цінної тканини» [21, с. 235].

Крім Новосергіївської фортеці московськими військами було спалено слободу Кочережки, населення якої підтримало вільнянців. Ф. Шидловський направив до слободи загін слобідських козаків на чолі з прапорщиком Міхнєєвим і, як «они пришли к тому поселению, оные люди все вышли было за Самарь и в лес, которых, обнадежа, забрав с собою, привел к нам семей с двести, а то поселение пожгли» [21, с. 75].

Полонених новосергіївських жителів за їх зраду цареві, за те, що вони віддали своє місто неприятелеві, видали російський гарнізон і чинили спротив царському війську, «для постраху других, дабы таких измен чинить впредь никто не отважился», переможці покарали так само як і раніше жителів містечка Водолаги: страчено було кожного десятого захисника Новосергіївської фортеці. Решту новосергіївських козаків разом з їхніми родинами відправили у заслання до Сибіру [21, с. 235].

Подобиці облоги і штурму Новосергіївської фортеці стали добре відомі мешканцям нової столиці. Відбулося це завдяки тому, що 11 травня 1711 р. в Санкт-Петербурзі типографією Михайла Петровича Абрамова було надруковано перший петербурзький номер газети «Ведомости» (до того часу з 1702 року газета виходила виключно у Москві). У цьому першому столичному випуску номера містилися ті ж самі повідомлення, що і у московському випуску цієї газети від 4 травня 1711 р. (Рис. 11). Головним повідомленням в московському і петербурзькому номерах, була реляція про взяття Новосергіївської фортеці військами Ф.В. Шидловського [13, с. 91].

На цьому і завершується історія існування Новосергіївської фортеці. Її укріплення, що під час штурму зазнали значної руйнації, вже ніколи не відбудовувалися. Факт припинення існування Новосергіївської фортеці саме у квітні 1711 року підтверджується і тим, що вона відсутня у переліку російських фортець, які за умовами Прутського (1711 р.) та Константинопольського (1712 р.) мирних договорів мали бути зриті або передані турецькій стороні [62, с. 714–717, 826–828]. Після 1711 року фортеця жодного разу не згадується у писемних джерелах як діюче укріплення, хоча ще й продовжує позначатися на картах 30-х – початку 40-х років XVIII століття (Рис. 12, 13), але у майбутньому зовсім зникає з картографії регіону. Тому твердження, що Новосергіївську (Сергіївську) фортецю нібито було поновлено в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [63, с. 44], є помилковим.

У період існування Нової Січі (1734–1775 рр.) місцевість, у якій розташовувалася фортеця, була зайнята запорозькими хуторами-зимівниками. Наприклад, згідно з описом 1756 року, в урочищі Сорок Байраків та на прилеглій території по обидва боки річки Самари налічувалося близько 20 зимівників [4, с. 267–274]. Не виключено, що одне з таких поселень козаків-запорожців могло знаходитися у середині решток укріплень старої фортеці, або її посаду.

РОЗДІЛ III. ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ФОРТИФІКАЦІЯ ПРИСАМАРСЬКИХ ФОРТЕЦЬ-МІСТЕЧОК КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

3.1. Локалізація та сучасний стан залишків фортець Новобогородицької та Новосергіївської

Залишки земляних укріплень пам'ятки Національного значення «Новобогородицька фортеця» (охоронний № 040004-Н) розташовуються на правому корінному березі р. Самара, на мисі при впадінні в неї правої притоки р. Кринка (Кримка), за адресою: м. Дніпро, Самарський район, ж/м «Північний», сел. Шевченко, на північ від вул. Пензенської.

Власне, ті земляні вали, що збереглися біля сел. Шевченко, є не зовсім рештками Новобогородицької фортеці. Як відомо з писемних джерел, за умовами підписаного між Московською державою та Османською імперією Прутського мирного договору, Новобогородицьку фортецю було зрито [95, с. 374–375]. Відродилася фортеця, як військовий об'єкт, лише в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Під час кампанії 1736 р., за наказом генерал-фельдмаршала Б. Х. фон Мініха, укріплення колишньої Новобогородицької фортеці були використані для влаштування опорного пункту для російських військ, який в архівних документах має назву «Самарський ретраншемент» [46, с. 346]. Для цього було перебудовано північно-східний напівбастион, в результаті чого на його місці влаштовано редут трапецієвидної форми. Висота земляних стін редуту становила 2,1 м. Перед стінами розташовувався сухий рів, глибиною 1,7 м. Вал від рову відокремлювала берма, шириною 1,1 м. Загальна площа забудови редуту, по зовнішньому краю рову складала 1 га. Площа всередині укріплення – близько 0,4 га [71, с. 66]. Пізніше, вже по закінченню російсько-турецької війни 1735–1739 рр., з урахуванням вимог фортифікації середини-другої половини XVIII ст., було поновлено весь периметр укріплень колишньої Новобогородицької фортеці.

Отже, можна констатувати, що залишки земляних укріплень, розташованих поблизу сел. Шевченко, належать до XVIII ст. Вони лише в загальному вигляді відображають периметр укріплень старої фортеці, збудованої у кінці XVII ст., але остаточно це може показати лише археологічна прорізка валів пам'ятки.

Про місце локалізації залишків укріплень Новосергіївської фортеці, у своїй першій монографії «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», Д.І. Яворницький зазначав наступне: «Видимо, под теперешним селом Вольным скрывается та самая крепость Вольное, или Сергиев городок, о котором упоминает малороссийский летописец Самоил Величко и который, по его словам, в 1690 году, весь вымер от морового поветрия. Остатки зтого городка, как кажется, уцелели в виде земляной крепости, находящейся за селом Корбовкой, смежным с

Вольным, на правом берегу реки Самары, в виде обыкновенного редута с выступами для фланкирования рвов» [96, с. 102]. Повідомлення Д.І. Яворницького щодо місця розташування фортеці підтверджується і картографічними матеріалами XIX – початку XX ст. Так, на Спеціальній карті Російського Генерального штабу (аркуш 13, ряд XXVI) на північній околиці сучасного села Вільного позначено поселення під подвійним найменуванням: «Свободное», або «Корбе» – масток, наданий наприкінці XVIII ст. у власність колезькому раднику Ф.М. Корбе. Немає жодних сумнівів, що це той самий населений пункт, який у Д.І. Яворницького названо «Корбовкой». Останній являє собою північно-східну частину сучасного с. Вільне Новомосковського району. Далі на карті у напрямі на північ від с. Корбе показано чотирикутне земляне укріплення під назвою «Городок» (Рис. 18). Це і є залишки Новосергіївської фортеці. На цій самій карті дуже добре видно і вал земляного окопу, спорудженого з трьох боків від фортеці для захисту її посаду. Таким чином, зображення на розглянутій карті повністю збігається з описом укріплень Новосергіївської фортеці, що міститься в архівних джерелах кінця XVII ст. Також зображення решток Новосергіївської фортеці разом з окопом, що захищав посад, можна побачити на плані генерального межування Новомосковського повіту першої половини XIX століття (Рис. 17).

Рештки укріплень Новосергіївської фортеці проіснували на північній околиці с. Вільного до другої половини XX ст. На початку 1980-х рр., у зв'язку з будівництвом тракторної бригади Новомосковського радгоспу-технікуму, вали фортеці було зруйновано – розгорнуто, а потім знову нагорнуто бульдозерами. При цьому руйнівники зробили невдалу спробу відтворити конфігурацію знищених валів фортифікаційної споруди. Не повністю зруйнованою залишилася лише частина східного бастіону, а також невеликі фрагменти валу та рову біля нього (Рис. 19, 20). На місці південного бастіону знаходиться льох, зроблений з бетонних плит. Територія колишнього посаду, розташована у південно-західному напрямі від решток фортеці, зараз зайнята напівзруйнованими господарськими спорудами. Вся інша площа, на котрій колись розташовувався посад, знаходиться під орними полями. Окрім того, північно-західною частиною залишків фортеці та посаду, в напрямі з заходу на північний схід, пролягає ґрунтова дорога Вільне – Євецько-Миколаївка.

Отже, можна стверджувати, що Новосергіївська фортеця, незважаючи на варварське знищення за радянських часів більшої частини решток її земляних укріплень, є важливою пам'яткою часів існування українського козацтва. Територія цієї військово-інженерної споруди цікава насамперед як археологічний об'єкт, котрий здатний разом з такою відомою пам'яткою, як Новобогородицька фортеця, стати цінним джерелом у вивченні як фортифікації кінця XVII ст., так різних аспектів історії та матеріальної культури населення і залог московських фортець-містечок, що існували наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на землях Війська Запорозького низового.

На наш погляд, самарські фортеці Новобогородицьку та Новосергіївську, неможливо вивчати окремо одну від одної. Фортеці були тісно взаємопов'язані та являли собою єдиний інженерно-оборонний комплекс. З самого початку вони планувалися, як складові укріпленої лінії вздовж р. Самари. Крім того, обидві фортеці були спроектовані одним і тим самим інженером-фортифікатором.

3.2. Функціональна структура

За своєю функціональною структурою обидві фортеці поділялися на внутрішнє (укріплення-цитадель) та зовнішнє (укріплення посаду). У джерелах внутрішні укріплення московських фортець зветься «замок» або «малый острог», «малый город», «верхний город». Укріплення фортечного посаду в писемних документах Московської держави фігурують під назвами «валовая крепость», «большой острог», «большой город», «нижний город».

Укріплення замків відрізнялися один від одного як за формами укріплень, так і за їхніми розмірами. Відомі з писемних джерел розміри замку Новосергіївської фортеці, що дорівнювали 376 саж. [97, с. 153], повністю збігаються з розмірами, зображеними на планах залишків фортеці кінця ХІХ – першої половини ХХ століть [66; 67]. На відміну від Новосергіївської фортеці, визначення розмірів замку Новобогородицької фортеці в історіографії подаються дещо невірно.

Так, в усіх працях, присвячених Новобогородицькій фортеці, у тому числі і в новітніх дослідженнях останнього десятиріччя, загальна довжина периметра фортечних укріплень замку визначається в 600 сажнів [17, с. 100; 71, с. 58]. Але при детальному аналізі наявної джерельної бази з'ясовується, що зазначений розмір довжини укріплень фортеці суперечить даним, котрі містяться в архівних документах, а також не відповідають результатам здійснених обмірів периметра існуючих у наш час залишків земляних укріплень. Звідки ж взялася ця помилка у визначенні загального розміру укріплень фортеці? Спробуємо з'ясувати це питання.

Дослідники, які наводять у своїх працях розміри укріплень фортеці, що дорівнюють 600 саж., роблять посилання на праці Д.І. Яворницького. Саме у цьому й криється причина помилки. Річ у тому, що названий автор у першій своїй монографії «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», услід за М. Костомаровим помилково об'єднав Новобогородицьку з, побудованою на рік пізніше, Новосергіївською фортецею і вважав їх одним і тим самим укріпленням, розташованим поблизу броду Вільного. На сторінках вказаної роботи Д.І. Яворницький наводить опис Новобогородицької фортеці, який насправді є описом фортеці Новосергіївської. У цьому неважко пересвідчитися, якщо звернутися до змісту публікації джерела, яке використав Д.І. Яворницький [96, с. 73]. У ньому як раз і фігурує цифра 600 саж. – розмір загального периметра укріплень посаду фортеці Новосергіївської. Пізніше, після опрацювання значного документального матеріалу з фондів центральних петербурзьких і московських архівів, вчений змінив свою точку зору та у подальшому цілком справедливо вважав фортеці Новобогородицьку і Новосергіївську двома окремими фортифікаційними спорудами. Але, незважаючи на зміну поглядів історика на назву й місце розташування московських укріплень на р. Самара у кінці ХVІІ ст., помилка щодо загального розміру периметра укріплень фортеці Новобогородицької виправлена не була. Так, в останньому третьому томі своєї ґрунтовної праці «Історія запорозьких козаків» Д.І. Яворницький знову визначає довжину укріплень фортеці Новобогородицької в 600 сажнів [95, с. 49]. Надалі ця цифра міцно закріпилася в історіографії та продовжує фігурувати в працях, присвячених

Новобогородицькій фортеці. Проте, аналіз писемних джерел кінця XVII – початку XVIII ст. і результати сучасних обмірів залишків укріплень фортеці спростовують ці розміри в бік збільшення.

Для з'ясування питання, що нас цікавить, звернемося спочатку до писемних джерел. Так, на сторінках свого щоденника генерал П. Гордон у повідомленні за 15 вересня 1688 р., стосовно побудови нового міста на р. Самара, зазначав, що «в окружности оный имеет 916 саж., по 3 аршина саж.», тобто 1978 м [25, с. 163]. За описом 1706 р. периметр земляного валу Новобогородицька складав 880 сажнів [91, с. 94]. Згідно з відомістю фортець Київської губернії 1707 р., довжина фортечних стін і бастіонів у підосві дорівнювала «918 сажен 3-х аршинних» [11, арк. 92]. Аналіз планів фортеці 30–40-х рр. XVIII ст., проведений з урахуванням перебудов північно-східного бастіону, також дає розміри близькі до 900 саж. Сучасні обміри загальної довжини укріплень фортець, здійснені за допомогою топографічної карти М 1: 10000 та інтернет-додатку Google Earth, також дали розміри в районі 1900 м. Таким чином, зіставлення писемних джерел, планів XVIII ст. та обміри залишків укріплень дають майже тотожні розміри – близько 900 саж., тобто близько 1900 м. Останнє число і слід вважати справжнім розміром периметра укріплень замку Новобогородицької фортеці.

У середині замку Новобогородицької фортеці розташовувалися церква «во имя Живоносного Источника Пресвятой Богородицы», за назвою якої і поійменовано фортецю, двір для воєводи, 260 просторих хат для вояків гарнізону (включаючи приказну та 3 воєводські), 1 льодовню, рублену лазню, 2 льохи для порошу, 17 повіток, 7 дворів з шістьма хатами, включаючи світлиці гетьмана Мазепи, генеральної старшини і полковників [95, с. 49].

Замок Новосергіївської фортеці, як і Новобогородицької, являв собою дерев'яно-земляне укріплення бастіонного типу. В плані вона мала форму прямокутника загальною довжиною близько 800 м [97, с. 153]. Укріплення її складалися із прямих куртин та чотирьох п'ятикутних бастіонів, розташованих по кутах споруди та зорієнтованих за сторонами світу з невеликим відхилом (Рис. 15; 16).

У внутрішньому дворі замку Новосергіївської фортеці знаходилися наступні дерев'яні будівлі: приказна хата, воєводський двір, казенний погріб з дуба та 3 комори для зберігання продовольчих та військових припасів. Для вояків гарнізону побудували 50 хат, розмірами у 3 саж. (6,4 м) кожна, котрі були «покрыты дранью и вымощены» [97, с. 154].

Дещо проблематичним є питання щодо наявності у середині периметра Новосергіївської фортеці православної культової споруди. Хоча церква прямо не згадується в жодному з відомих джерел, проте у документах знаходимо деякі відомості, які вказують на можливість існування на території фортеці культової споруди. Так, на самому початку зведення фортеці, разом з іншими житловими та господарськими будівлями, військовий інженер мав розмітити і місце для церкви [97, с. 149]. Під час штурму фортеці у травні 1711 р., Ф.В. Шидловський надіслав на перемовини до новосергіївців «их попа», тобто у джерелах фіксується наявність у Новосергіївську священника [21, с. 71]. Також, для з'ясування даного питання, цікавим є факт виявлення в межах території фортеці, під час археологічної розвідки 2012 р., старого кладовища, на якому було досліджено дитяче поховання (Рис. 24). Кладовище не вказане на жодному

з відомих планів залишків фортеці XIX – першої половини XX ст. Тому, ймовірно, воно може бути датоване XVII–XVIII ст., тобто періодом функціонування фортеці. Можна припустити, що існування кладовища пояснюється близьким розташуванням церкви або каплички [77, с. 70–71].

Залишки земляних укріплень замку Новобогородицької фортеці збереглися до нашого часу, і сьогодні є основним предметом охорони пам'ятки національного значення «Новобогородицька фортеця». Із залишків замку Новосергіївської фортеці частково зберігся лише східний бастіон.

Перед замком відразу за еспланадою – відкритим незабудованим та прострілюваним простором перед фортечними стінами, розташовувався жилий посад, який також мав свої укріплення.

Для захисту посаду, навколо замку Новобогородицької фортеці, була споруджена так звана «валова фортеця», загальна довжина якої становила близько 3500 м. Згідно з описом 1689 р., з трьох боків від замку Новосергіївської фортеці посад було обведено земляним окопом загальною довжиною близько 1300 м [97, с. 127, 129].

На сьогодні розташування укріплень посадів обох фортець на місцевості залишається не локалізованим. З архівних картографічних матеріалів відомо, що оборонні вали посадів з напільного боку розташовувався на відстані близько 200 м від стін замків фортеці. Виявлення залишків укріплень, споруджених для захисту фортечних посадів, має стати одним з пріоритетних напрямків археологічних досліджень обох пам'яток. Треба зазначити, що у випадку з Новобогородицькою фортецею, для археологічного вивчення є цікавим не тільки внутрішній простір посаду, захищений так званою «валовою фортецею», але і територія попереду укріплень посаду. З писемних джерел відомо, що новоприбулим поселенцям наказувалося селитися як «на посадє в болшом валу», тобто під прикриттям земляного укріплення, так і за валом «в крепких и пристойных местах» [97, с. 114–115].

3.3. Особливості фортифікації

Замок Новобогородицької фортеці являв собою земляну фортифікаційну споруду, в основі плану якої лежав п'ятикутник, що у західноєвропейській фортифікації, починаючи з XVI ст., вважався однією з геометричних фігур, найбільш придатних для фортець. Саме цитаделі п'ятикутної форми з перехресним, взаємним захистом бастіонів домінували у європейській фортифікації у XVII столітті [70, с. 170]. З напільного боку на кутах замку (північно-західному, західному та південно-західному) розташовувалися три простих бастіонів п'ятикутної форми без орільонів. З боку р. Самара два кути (північно-східний та південно-східний) були оформлені у вигляді напівбастіонів. Бастіони та напівбастіони були з'єднані між собою прямими куртинами (Рис. 14).

Основним фортифікаційним елементом замку була земляна стіна – вал, який був споруджений «с крепким убиванием, чтоб впредь не садился и не осыпался». На вершині зовнішнього боку валу знаходився ще один невеликий за розмірами вал – парапет (бруствер), що приховував стрільців та гарматну прислугу від вогню неприятеля. Зовнішні та внутрішні схили куртин і бастіонів, а також бруствер та бойовий хід за ним, було обкладено дереном. Обкладка зовнішнього

– фронтального боку валу складалася з 4-х шарів дерену. Горжевий, тобто зворотний бік, – з 2-х шарів дерену.

Ширина валу у його нижній частині становила 20 м. Висота до бруствера – 4 м. Ширина нижньої частини бруствера становила 3 м, верхньої – 2 м, висота передньої відлогості – 1,4 м, задньої – 1,75 м. Ширина банкету – 0,7 м. Ширина бойового ходу по верху валу – 5,4 м [11, арк. 19].

На горі бруствера розташовувалася дерев'яна огорожа у вигляді звичайного паркану. Вона складалася із вритих вертикально у землю дерев'яних стовпів, між якими у горизонтальному положенні закріплювалися дошки. Для ведення вогню у дошках були зроблені прямокутні бійниці. Висота цього додаткового захисного елементу фортифікації становила 1,5 м [91, с. 94]. Подібна конструкція дерев'яної огорожі була досить поширеною в прикордонних фортецях і острогах Московської держави протягом всього XVII століття [54, с. 73], але була зовсім не притаманна для європейської фортифікації.

Перед куртинами та бастіонами з напільного – зовнішнього боку валу розташовувався сухий рів. Глибина рову становила 8 м, ширина – 10 м. На тих ділянках, де рів потрапляв на виходи природного каменю граніту, він мав глибину 4 або 5,5 м, та ширину 13 та 15 м [11, арк. 19].

Для проїзду в куртинах фортеці було влаштовано три двостульчасті брами. Перша брама розташовувалася з північно-західного боку фортеці й звалася «Московська», друга брама знаходилася у південній частині фортеці й мала назву «Дніпровська». Третя брама, що виходила до річки Самари відповідно звалася «Самарська» [91, с. 94].

Замок Новосергіївської фортеці, як і Новобогородицької, являв собою дерев'яно-земляне укріплення бастіонного типу. У плані він мав форму прямокутника. Укріплення його складалися з прямих куртин та чотирьох п'ятикутних бастіонів без орільонів, розташованих по кутах споруди та зорієнтованих за сторонами світу з невеликим відхилом.

На стінах і бастіонах було влаштовано 50 «раскатов» – майданчиків для встановлення гармат. Перед стінами знаходився сухий рів завширшки 10 м та завглибшки 6 м. Від стін його відділяла чотириметрова берма. Для проїзду в стінах влаштовували дві двостульчасті брами. Ширина кожної брами становила майже 4 м. Перша брама, що знаходилися «от московской стороны к городам и к полям», отримали назву «Московська». Друга брама виходила до річки Самара, через що, відповідно, звалася «Самарська» [97, с. 152–153].

Укріплення посаду Новобогородицької фортеці являло собою земляний окоп, що складався з протикавалерійського брустверу заввишки 2 м, підсиленого так званими широкими бастіонами та іншими фортифікаційними елементами у вигляді реданів та кремальєрів, що всі разом в джерелах зветься «виводами», а також з сухого рову. Ширина рову від поля становила 3 м, від р. Самара – 2 м. Глибина на усій протяжності рову – 2 м. Через рів, для проїзду, було перекинуто дерев'яні мости, укріплені надовбами. В районі розташування мостів, рів брукувався дерев'яними колодами [97, с. 127].

Земляний окоп, що захищав посад Новосергіївської фортеці, являв собою сухий рів завширшки і завглибшки близько 3 м та земляний вал, споруджений із землі, вибраної з рову. На валу були встановлені рогатки [97, с. 154]. Останні являли собою переносну перепону, що складалася з дерев'яної колоди із

просвердленими у ній наскрізними отворами, в які хрест-навхрест вставлялися загострені палі або спеціальні списи. Пізніше рогатки замінили на палісад (частокіл), наявність якого зафіксовано в документах початку XVIII ст. Так, у відомості про штурм Новосергіївської фортеці 12 квітня 1711 р. генерал-майор Ф.В. Шидловський повідомляв, що очолювані ним підрозділи «учиня с одной стороны из пушек стрельбу, а с другой отбив их (оборонців фортеці – Д.Ф.) от стены гранатами и подрубивши палисады, вошли в большой город и многих тут изменников в труп положили, и пушку и одно знамя взяли, а другие изменники с жёнами и детьми заперлись в земляной замок» [21, с. 235].

Крім рову, валу та рогаток (пізніше палісаду), оборонні властивості окопу були посилені двома дерев'яними караульними проїзними вежами з «верхнім боем». З боку, спрямованого до р. Самара, окопу не було. На цій ділянці оборони фортеця мала природний захист у вигляді крутого схилу берега, який додатково було укріплено за допомогою надобів – загострених у верхній частині дерев'яних паль, встановлених з нахилом в бік річки, можливо у шаховому порядку та в декілька рядів. [97, с. 154].

Легкі укріплення посадів самарських фортець не могли слугувати надійним захистом у разі серйозного штурму, здійсненого за правилами європейського військового мистецтва того часу. Вони споруджувалися в основному для захисту від короточасних раптових набігів татар або запорозьких козаків, але не були пристосовані для довготривалої оборони.

Цікаво, що на плані решток фортеці 1898 р., у південно-західній частині посаду, позначено «Устье подземного хода», який виходив із замку (Рис. 15.). Підземний хід або «тайник» був обов'язковою складовою оборонного комплексу фортифікаційних споруд того часу. Призначався він для маскування виходу з фортеці.

Отже, розглянувши вигляд укріплень самарських фортець Новобогородицької та Новосергіївської, можна зробити висновок, що вони споруджені з застосуванням принципів так званої «старої голландської» фортифікаційної системи. Це була система, розрахована на швидке та дешеве будівництво. Укріплення споруджувалися в основному з самого доступного матеріалу – землі. Більш того, земляна фортифікація виявилася найбільш пристосованою для того, щоб протистояти руйнівній силі артилерії. Земляні укріплення бастионного типу можна було зводити на стратегічних напрямках не тільки з метою оборони, але і наступу. Останнє цілком відповідало експансіоністській стратегії Московської держави на території Північного Причорномор'я.

Для старої голландської системи характерні великі бастіони гострокутної форми з дуже витягнутими уперед фасадами. Фланки таких бастіонів, перпендикулярні або майже перпендикулярні відрізням куртини, з якими вони утворюють прямий кут. Бастіони цієї системи не мають орильйонів – так їх легше проектувати та будувати.

Також для старої голландської системи притаманний широкий пояс зовнішніх укріплень, що розташовувався перед ровом відразу за контрескарпом. Крім рavelінів бастионний фронт захищався демілюнами. У більш складному варіанті цієї системи демілюни зовні прикривалися гронверками або кронверками. Самарські фортеці Новобогородицька та Новосергіївська фортеці

не мали таких зовнішніх елементів старої голландської системи, які безумовно істотно посилювали оборонні властивості фортифікаційних споруд.

Створення на території Нижнього Присамар'я фортець, з відносно слабкими за мірками європейської військово-інженерної справи фортифікаційними елементами, пояснювалося примітивністю облогово-штурмових засобів і методів котрими володіли татари та запорозькі козаки, проти яких головним чином і були спрямовані самарські фортеці. Особливість тактики татар полягала у тому, що їхня армія складалася з легкої високоманевреної кінноти і зазвичай не мала ані облогової артилерії, ані боєздатної піхоти. Подібно до всіх кочовиків татари мали на меті здійснити стрімкий спустошливий набіг на незахищену сільську місцевість і швидко піти з захопленою здобиччю та полоненими (ясиром). Добре укріплені фортеці вони штурмували вкрай рідко, лише за наявності значних сил, а також турецької або запорозької піхоти та артилерії і, як правило, безуспішно, як це було у випадку з Новобогородицьким в 1692 та 1711 рр. Частіше татари лише блокували фортецю з метою ізолювати гарнізон і завадити тому, щоб місцеві жителі сховалися за її стінами. Йдучи зі спустошеної території, вони знову блокували фортецю, щоб безперешкодно вивезти захоплену здобич. Тому всі укріплення на південних рубежах Московської держави створювалися в розрахунку на те, щоб утруднити просування татар, оповістити сусідні території про їх прихід, обмежити маневреність кінноти, а при можливості затримати її до підходу крупних військових сил. Так, у разі появи значних за чисельністю татарських військ на р. Самарі, та безпосередньо в районі Новобогородицької та Новосергіївської фортець, туди висувалися Лівобережні козацькі полки та московські полки Білгородського розряду.

Широке розповсюдження в європейській фортифікації староголландська система отримала у першій половині XVII ст. завдяки праці польського інженера і математика Адама Фрайтага. Він навчався медицині, математиці та філософії в Нідерландах. Його твір «Нова та доповнена військова архітектура», виданий в 1631 р., став загальновідомим в Європі. З 1631 по 1669 рр. він п'ять разів був надрукований по-німецьки та три по-французьки. В останній третині XVII ст. деякі його фрагменти вийшли і в польському перекладі [70, с. 134–135].

На території Московської держави фортифікаційні споруди побудовані у старому голландському стилі з'явилися при першому царі з династії Романових – Михайлі Федоровичі. У 1632–1634 рр. голландський інженер Ян Корнілій ван Роденбург спорудив у місті Ростові Великому значну за розмірами земляну фортецю з дев'ятьма бастіонами. Будівництво бастіонної фортеці в Ростові – місті розташованому далеко від кордонів держави, було експериментом, поставленим царським урядом для перевірки якості нового виду укріплень. Замовник, судячи з усього, залишився задоволеним спорудженою голландцем фортецею [41, с. 493]. У 1635 р., відразу після закінчення фортеці в Ростові, ван Роденбург працював на будівництві фортифікацій на південному кордоні Московського царства. За складеними ним планами було споруджено декілька укріплень Білгородської черти. З того часу, на південних кордонах Московської держави, все частіше і частіше, найняtimi на царську службу іноземними військовими інженерами, у староголландському стилі, споруджувалися нові та укріплювалися вже існуючі фортеці. Останніми в XVII ст. військово-інженерними спорудами, побудованими на південних рубежах держави в

старому голландському стилі, стали Новобогородицька і Новосергіївська фортеці на р. Самарі.

Висновки

Просування південних кордонів Московської держави на територію Дикого Поля за допомогою укріплених ліній, що розпочалося у другій половині XVI ст., призвело до того, що вже у кінці XVII ст. вона стала здатною здійснити масштабні наступальні походи на Крим, спрямовані на його підкорення. Вже під час першого Кримського походу 1687 р. територія Присамар'я стала важливим стратегічним плацдармом для московських військ. У 1688 р., в період підготовки до наступного походу, поблизу гирла р. Самара, споруджується Новобогородицька фортеця. Цій фортифікаційній споруді відводилася роль основної московської військової бази на південному кордоні. Але з самого початку вона планувалася не як окремий форпост, а як перша і найважливіша фортеця майбутньої укріпленої лінії по р. Самара. Наприкінці другого походу на Крим, вище за течією р. Самара, було споруджено другу московську фортецю самарської лінії – Новосергіївську. Але вже у 1690 р. у Присамар'ї вибухнула епідемія чуми, яка остаточно «поховала» задуми московських воєвод, про спорудження на її теренах лінії фортець. У наступні двадцять років свого існування фортеця, разом з Новобогородицькою, справно виконувала функції московського прикордонного форпосту в Північному Причорномор'ї. Проіснувала фортеця до 1711 р. і після переходу населення її посаду на бік кримського хана Девлет-Гірея II, була взята штурмом та зруйнована царським військом, очолюваним генерал-майором Ф.В. Шидловським.

Отже, з огляду на все вищевикладене можна стверджувати, що Новосергіївська фортеця, є досить неординарною та рідкісною для Степової України пам'яткою часів існування українського козацтва, яка потребує державного захисту та подальшого наукового вивчення. Разом з пошуком нових архівних матеріалів, часів існування фортеці, необхідно активізувати дослідження рештків її території, включаючи й посад.

Залишки цієї фортифікаційної споруди цікаві насамперед як археологічний об'єкт, котрий здатний разом з такою відомою пам'яткою, як Новобогородицька фортеця, стати цінним джерелом у вивченні різних аспектів історії та матеріальної культури населення і залог московських фортець-містечок, що існували в Присамар'ї наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Фрагменти укріплень Новосергіївської фортеці, що збереглися до нашого часу повинні бути збережені, а вся її колишня територія має залишатися вільною від будь-якої житлової або господарської забудови. У майбутньому, на основі проведених наукових досліджень, втрачені земляні та дерев'яні компоненти її фортифікації можуть бути частково відновлені. Також необхідно продовжити археологічні роботи, метою яких буде пошук і вивчення матеріальних комплексів часу існування фортеці.

Залишки фортеці мають стати об'єктом туризму і повинні бути включені до туристичних маршрутів. Саме природне місце розташування фортеці сприяє відвідуванню її групами туристів. Від східного бастіону, що частково зберігся, відкривається мальовничий краєвид на р. Самару та її лівий берег вкритий самарськими заплавами лісами. До місця знаходження решток фортеці можна

добратися як по асфальтованій дорозі, так і по воді. Залишки фортеці можуть стати привабливими і для прихильників такої специфічної галузі туризму, як археологічний туризм. Крім того, територія цієї фортифікаційної споруди досить зручна для проведення різноманітних військово-історичних та фольклорних свят і фестивалів.

Джерела і література

1. Амбросимова С.В. Картографічні джерела запорозького ареалу в приватних архівах південної України // Історія і культура Придніпров'я (збірка наукових праць) / Дніпропетровськ: НГУ, 2008. – Вип. 5. – С. 5–15
2. Алабин П.В. Иван Иванович Бутурлин, генерал-аншеф 1661–1738 гг. Биографический очерк и письма к дочере. Ч. I. // Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – СПб: типография В.С. Балашёва. 1878. – Октябрь – Кн. X. – С. 161–186.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2003. – Т. 3. – 952 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2008. – Т. 5. – 527 с.
5. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1886 г. – Кн. 2. – М.: в Университетской типографии (М. Катков), 1887. – 614 с.
6. Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.). – К. ВД «Стилос», 2012. – 336 с.
7. Барсуков А.П. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского Государства XVII столетия. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1902. – 626 с.
8. Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / [рук. проекта и сост. д-р ист. наук Т. Г. Таирова-Яковлева; отв. ред. канд. ист. наук Т.А. Базарова]. – СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2014. – 480 с.
9. Беляев И.Д. О сторожевой станичной и полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. Москва: Унив. Тип., 1846. – 86 с.
10. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с.
11. Ведомость крепостей Киевской губернии, в которых сидят русские воеводы и стоят русские гарнизоны, переданных управлением из Малороссийского приказа в Разрядный приказ. 1707 г. – Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 3. № 155. арк. 19, 92–103 зв.
12. Ведомость, что в Новобогородицком людей и артиллерии, также и в Каменном затоне. 1709 г. – РДАДА. Ф. 9. Кабінет Петра Великого. від. II кн. 10. арк. 487–493 зв.

13. Ведомости времени Петра Великого. – Вып. II. 1708–1719 гг. – М.: Синодальная Типография, 1906. – 506 с.
14. Векленко В.О., Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник: [темат. зб.] / редкол.: І.Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 7–31.
15. Векленко В.О. Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Присамар'я // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: [темат. зб.] / редкол.: І.Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 31–41.
16. Векленко В.О. Натільні хрести XVII–XVIII ст. з території Ігреньського півострову (зібрання В. В. та Є. В. Бінкевичів) // Проблеми археології Подніпров'я: наук, міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії / відп. ред. І.Ф. Ковальова. – Д.: Вид-во ДНУ, 2009. – С. 96–104.
17. Векленко В.А. Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости: монография. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.; вкл. 48 с.
18. Величко С. Літопис // Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
19. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. – СПб: Военно-топографический Отдел Главного Штаба, 1861. – 36 с.
20. Волков В.А. Войны и войска Московского государства. – Москва: Эксмо, 2004. – 572 с.
21. Война с Турциею 1711 года. (Прутская операция): материалы извлечённые из архивов: Государственного, Военно-Учёного, Главного Морского, Канцелярии Военного Министерства, С.-П.-Б. Артиллерийского Музея, Рижского Генерал-Губернаторского, Академии Наук и Рукописного Отделения С.-П.-Б. Императорской Публичной Библиотеки. Под ред. А. З. Мышлаевского // Сборник военно-исторических материалов. – СПб.: Военная типография (Издание Главного Штаба), 1898. – Вып. XII. – 359 с.
22. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / У поряд. С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.
23. Голубчик Л.М., Філімонов Д.Г., Мишуста О.В. Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2015 р. – Дніпропетровськ, 2012. – Науковий архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. – № 127 – 178 с.
24. Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. 1651–1765. – СПб: в типографии Эдуарда Праца, 1852. – 164 с.
25. Гордон П. Дневник, 1684–1689 / пер., ст., примеч Д.Г. Федосова; [отв. ред. М.Р. Рыженков]. – Москва: Наука, 2009. – 339 с.
26. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упоряд. С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.
27. Доклады и приговоры Правительствующего Сената, состоявшиеся в царствование Петра Великого / Под. ред. Н. Дубровина. – 520 с.

28. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. – 532 с.
29. Загоровский В.П. Белгородская черта. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та., 1969. – 304 с.
30. Загоровский В.П. Изюмская черта. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та., 1980. – 238 с.
31. Записки Желябужского с 1682 по 2 июля 1709 / Изд. С замечаниями и объяснениями Д.И. Языкова. СПб.: В типографии Императорской Российской Академии, 1840. – 346 с.
32. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
33. Звегинцов В.В. Русская армия 1700–1763 гг. – Париж: Самиздат, 1967. – Ч. 1 – 220 с.
34. Кас'яненко В., Ступак Т. Гудзики XVII–XVIII ст. з Ігреньського півострова // Історичні етюди: [зб. наук, пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С.І. Світленка. – Дніпропетровськ: Вид-во «Федорченко А. А.», 2009. – Вип. 1. – С. 50–52.
35. Ковалева И.Ф. Аннотированный отчёт к договору № п 678/2005 о произведённых в 2005 году археологических исследованиях. – Днепропетровск, 2005 – Науковий архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей – № 25–35 с.
36. Ковальова І.Ф. Збереження Самарської товщі під час будівництва Богородицької фортеці // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, 2012. – Вип. 9. – С. 4–9.
37. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької (Новобогородицької) фортеці. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 108 с.
38. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Харитонova О.В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Д.: Вид-во «Ліра», 2013. – 176 с.
39. Клецинов В.Н., Гришин И.В. Определитель лицевых сторон проволочных копеек царя Петра Алексеевича. – Москва: «Ириус», 1992. – 35 с.
40. Клецинов В.Н., Гришин И.В. Каталог русских средневековых монет времени единоличного правления царя Петра Алексеевича (1696–1717 гг.) – Москва: «Ленанд», 2005. – 80 с.
41. Кирпичников А.Н. Крепости бастионного типа в средневековой России // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: ежегодник. 1978. – М.: Наука, 1979. – С. 471–499.
42. Книга Большому Чертежу / под редакцией К. Н. Сербинской – Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 229 с.
43. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Мазепа и мазепинцы. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1885. – Т. XVI. – 701 с.

44. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – К., 1971. – №4. – С. 59–69.
45. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт исследования инженерного искусства в царствование императора Петра Великого. – СПб: тип. Императорской Академии Наук, 1861. – Ч. II. – 648 с.
46. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб, 1865. – Ч. III. – 350 с.
47. Ласковский Ф.Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб: тип. Императорской Академии Наук, 1866. – 74 с.
48. Леонов О.Г. Регулярная пехота: 1698–1801. / О.Г. Леонов, И.П. Ульянов. М: ТК «АСТ», 1995. – 296 с.
49. Листи Івана Мазепи / Упор, та авт. вступи, дослідж. В. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НФНУ, 2010. – Т. 1: 1687 – 1691. – 2002. – 479 с.
50. Листи Івана Мазепи / Упор, та авт. вступи, дослідж. В. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НФНУ, 2010. – Т. 2: 1691–1700. – 2010. – 752 с.
51. Никитин А.В. Оборонительные сооружения засечной черты XVI–XVII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва :Изд-во АН СССР, 1955. – Вып. 44 – С. 116–213.
52. Никитин А.В. Белгородская крепость XVI–XVII вв. // Советская археология. – Москва, 1962. – №3 – С. 260–278.
53. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – 448 с.
54. Носов К.С. Русские крепости конца XV–XVII вв. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 248 с.
55. Макаревский Ф. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав, печатано в Типографии Екатеринославского Губернского Правления, 1873 – 121 с.
56. Мільчев В. Запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 року // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 462–470.
57. Мільчев В. Джерела з історії заснування у 1688 році на запорозьких землях Сергіївської фортеці (в контексті перевидання археографічного доробку Д.Яворницького) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006. – С. 5–16.
58. Мільчев В.І. Сергіївська фортеця на землях Запорозької Січі (1689–1711) / Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej. Pod redakcją Macieja Trąbskiego. – Oświęcim: Napoleon V, 2016. – S. 164–175.
59. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 602 с.
60. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. 1676–1688 – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. II. – 977 с.

61. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. 1689–1699 – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. III. – 690 с.
62. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. С 1700 по 1712 годы – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. IV. – 890 с.
63. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
64. Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII–XVIII ст.). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. – 176 с.
65. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Вып. 1 (январь – 12 июля 1711 года). – М.: Издательство АН СССР, 1962. – Т. XI. – 607 с.
66. План развалин Новосергиевского городка. 1898 г. – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (далі – ДНІМ) – Арх. – 864/КП – 38852.
67. Плян руїн Новосергіївської фортеці. 1932 р. – ДНІМ – Арх. – 833/КП – 38821.
68. Полторацкий С. Д. Известие о первопечатных Московских и Петербургских ведомостях, изданных при Петре Великом. – СПб.: в Типографии Крайя, 1845. – 15 с.
69. Рабинович М.Д. Полки Петровской армии 1698–1725. Краткий справочник // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1977. – Вып. 48. – 112 с.
70. Ревзина Ю.Е. Архитектура, война и география: фортификация XVI–XVIII веков в Европе и России. – Москва: «Архитектура-С», 2016. – 344 с.
71. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 268 с.
72. Репан О.А. Топоніми нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. // Пидніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук, пр./ редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012/2013. – Вип. 11. – С. 7–17.
73. Роспись, что по осмотру стряпчего Ивана Коломнина и ратных людей, около реки Самари, вверх по той реке, каких лесных угодий, и всяких крепостей, и урочищ и бродов. // Летопись занятий Археографической комиссии 1861 год. – СПб.: в типографии П.А. Кулиша, 1862. – Вып. I. – С. 60–65.
74. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – Москва, 1987. – 270 с.
75. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольство в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайского договора. – Одесса: Городская типография, 1850. – 302 с.
76. Станіславський В.В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 357 с.
77. Старік О.В. Звіт про археологічну розвідку на території Новосергіївської фортеці (с. Вільне Новомосковського району) Дніпропетровської області, проведену у 2012 р. археологічною експедицією Дніпропетровського

національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького / – Дніпропетровськ, 2012. – Науковий архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. – № 115 – 108 с.

78. Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – К.: в Университетской Типографии, 1853. – Т. 2. – 317 с.

79. Слісаренко О.М. Самарські «городки» як чинник шведсько-українського союзу 1709 року // Придніпов'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. Наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. – Вип. 9. – С. 26–31.

80. Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М.: Центрполиграф, 2011. – 525 с.

81. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т.1. – 379 с.

82. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Кн. 1. – К. – Львів: НТШ, 2002. – 757 с.

83. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Кн. 2. – К. – Львів: НТШ, 2006. – 799 с.

84. Черниговская летопись по новому списку (окончание) // Киевская Старина. – 1890. – Июнь. – Т. 29 – С. 97.

85. Филарет (Гумилевский Д.Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. / Редкол.: А.Ф. Парамонов (пред.) и др. – Харьков: Факт, 2005 – Т. 2. – 432 с.

86. Філімонов Д. Новосергіївська фортеця: маловідома пам'ятка Присамар'я кінця XVII – початку XVIII століть // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук, праць. – К., 2012. – Вип. 21, Ч. II. – С. 137–149.

87. Філімонов Д. Новосергіївська фортеця в Присамар'ї // Пам'ятки України: історія та культура – К., 2012. – №11 – С. 36–45.

88. Філімонов Д. Археологічні знахідки кінця XVII – початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук, статей. – К., 2016. – Вип. 25 – С. 43–48.

89. Харлан О. Усть-Самарська фортеця. Архітектурно-містобудівні дослідження // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук, статей, – К., 2011 – Вип. 20 – С. 26–32.

90. Хронологический Указатель военных действий российской армии и флота. 1695–1800 гг. – СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской тюрьмы, 1908. – Т. I. – 265.

91. Швидько Г.К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 92–96.

92. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир: ипо-Литография Губернского Правления, 1903. – Т. I. – 122 с.

93. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 142 с.

94. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. – К.: Наукова Думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.

95. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. – К.: Наукова Думка, 1991. – Т. 3. – 560 с.
96. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 1. – 312 с.
97. Яворницький Д.І. Твори у 20 томах. – К. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – Т. 3, кн. 1. – 492 с.
98. Яценко В. Взаємовідносини Московської держави та Війська Запорозького низового в контексті інтеграційних перетворень у кінці XVII – на початку XVIII ст. // Січеславський альманах. – Вип. 1. – Дніпропетровськ. 2005 – С. 65–69.

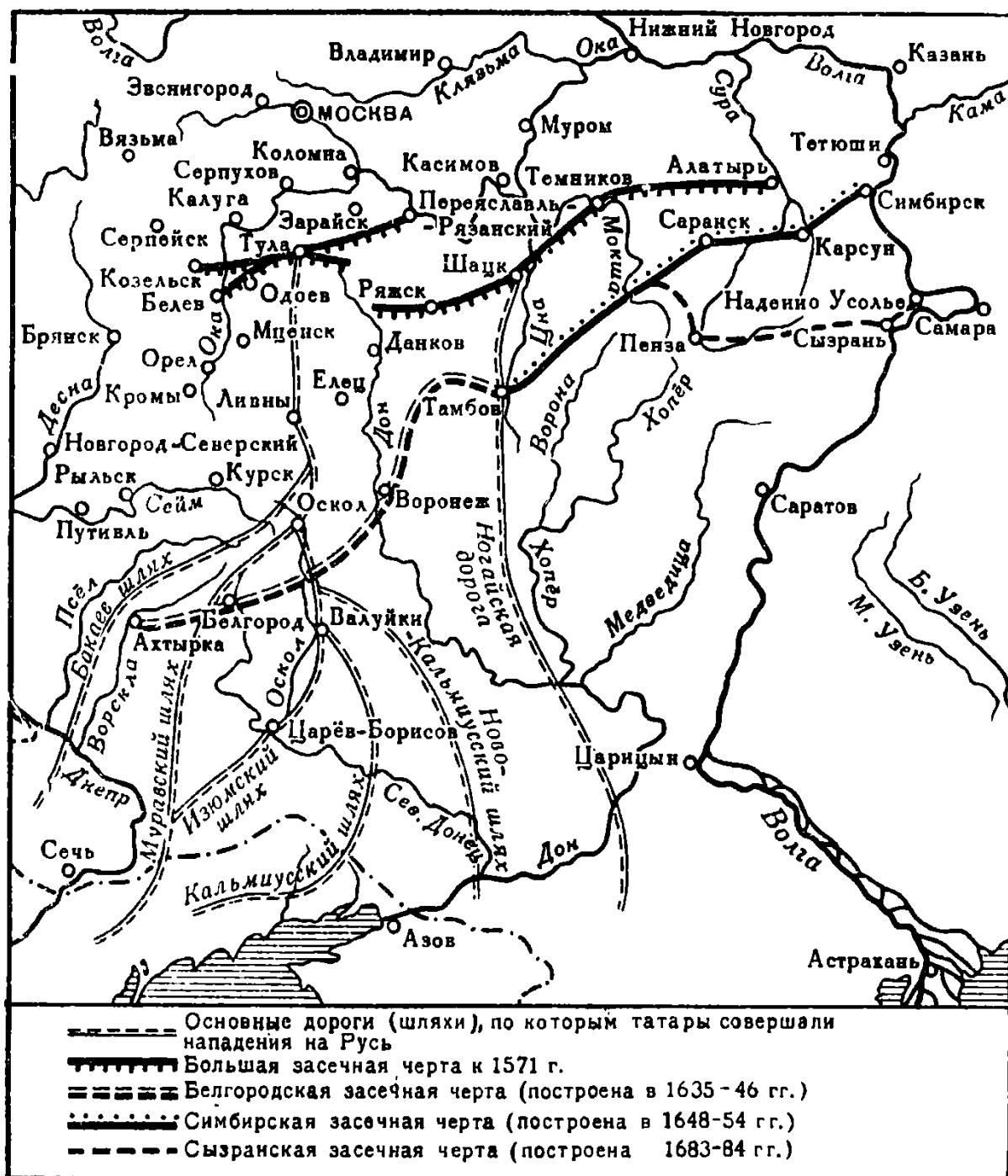

Рис. 1. Укріплені лінії на південному кордоні Московської держави у XVI–XVII ст. (за В.В. Каргаловим)

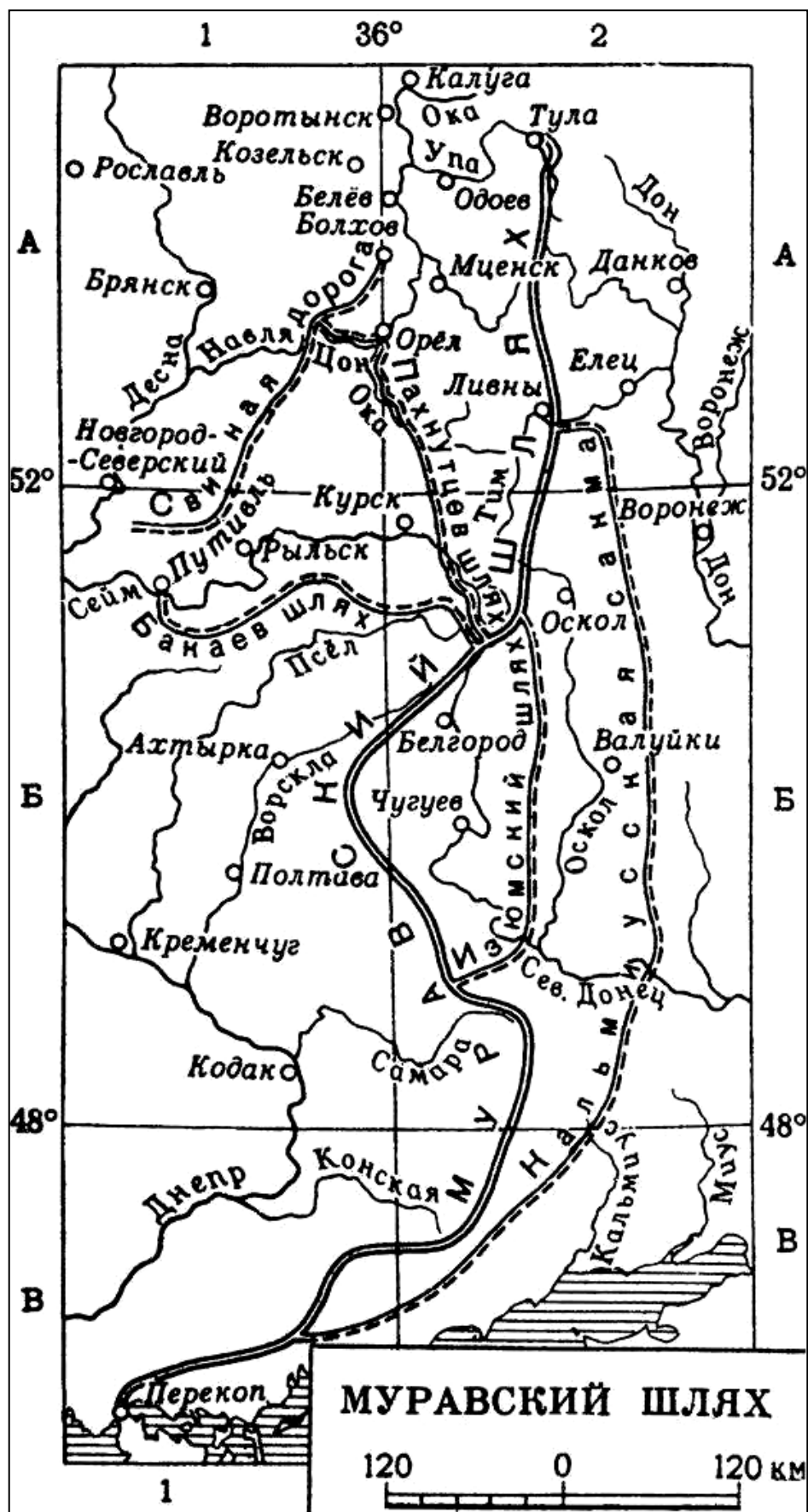

Рис. 2. Муравський шлях (сучасна схема-реконструкція)

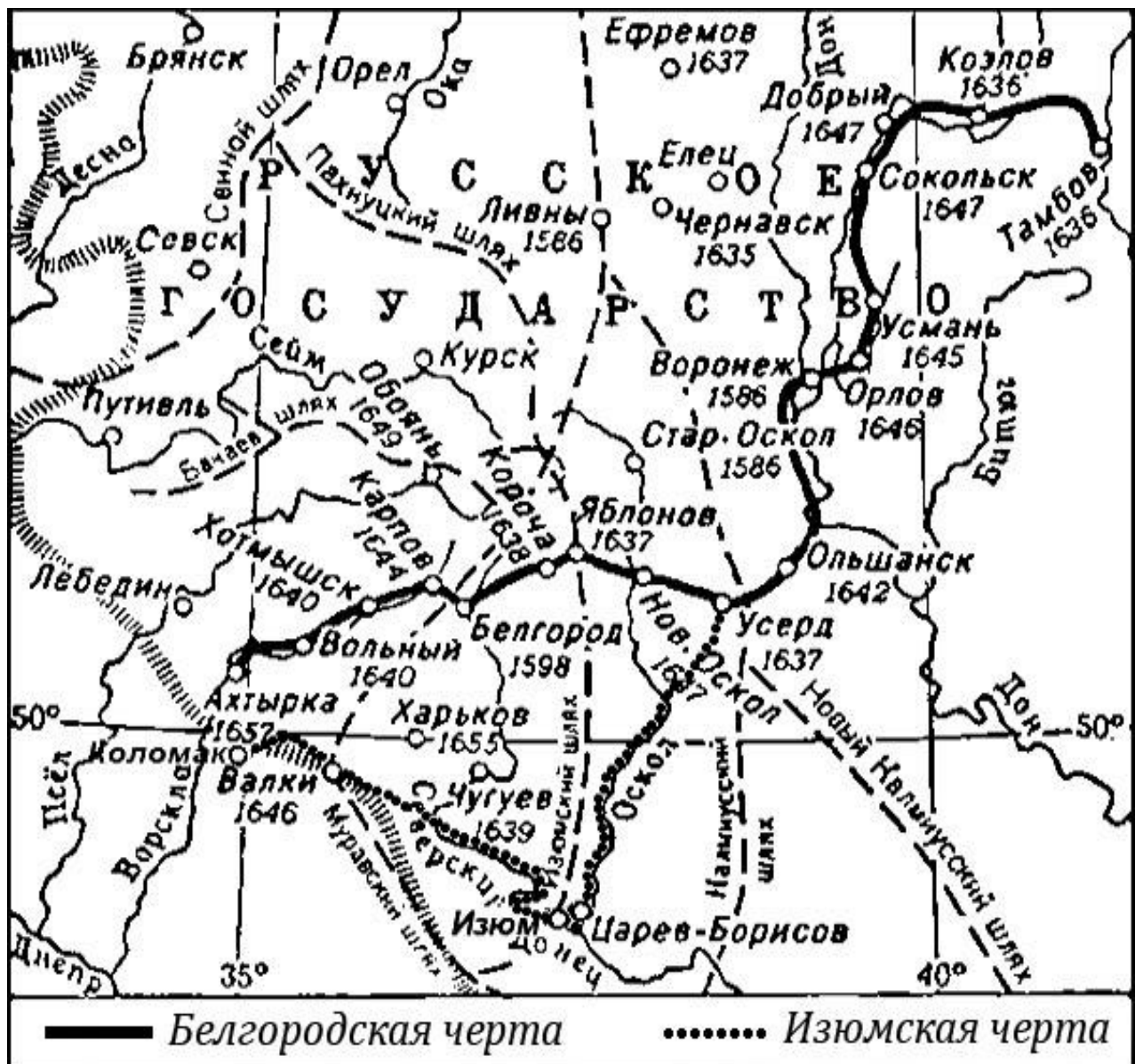

Рис. 3. Білгородська та Ізюмська лінії Московської держави
(сучасна схема-реконструкція)

Рис. 4. Князь Василь Васильович Голіцин
(портрет роботи невідомого художника початку XVIII ст.)

Рис. 5. Гетьман Іван Степанович Мазепа
(портрет роботи невідомого художника початку XVIII ст.)

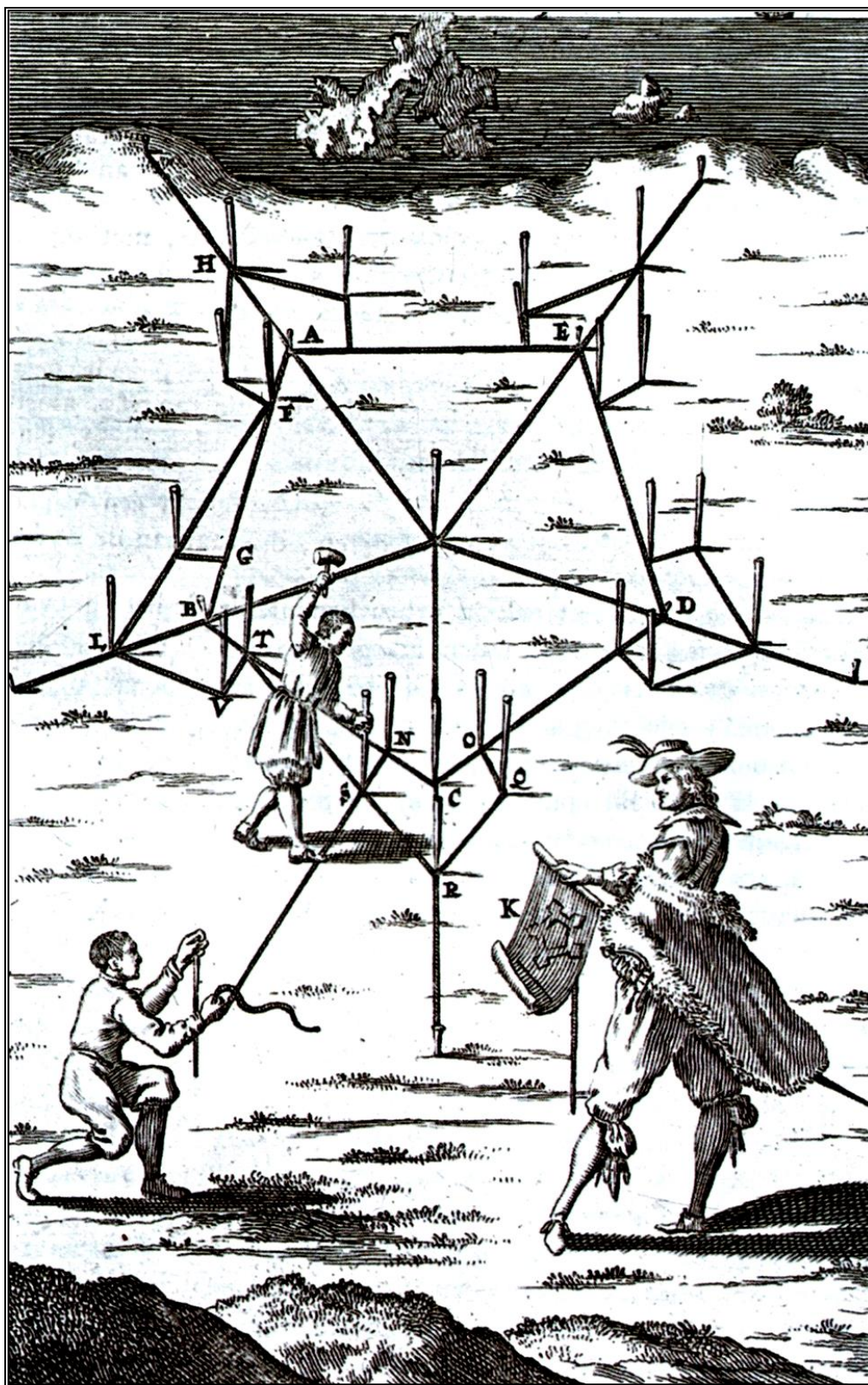

Рис. 7. Розмітка ділянки для майбутньої фортеці інженером-фортифікатором.
(Французька гравюра кінця XVII ст.)

Рис. 8. Московський солдат виборних полків іноземного (нового) строю кінця XVII ст. (Малюнок-реконструкція О.М. Єжова)

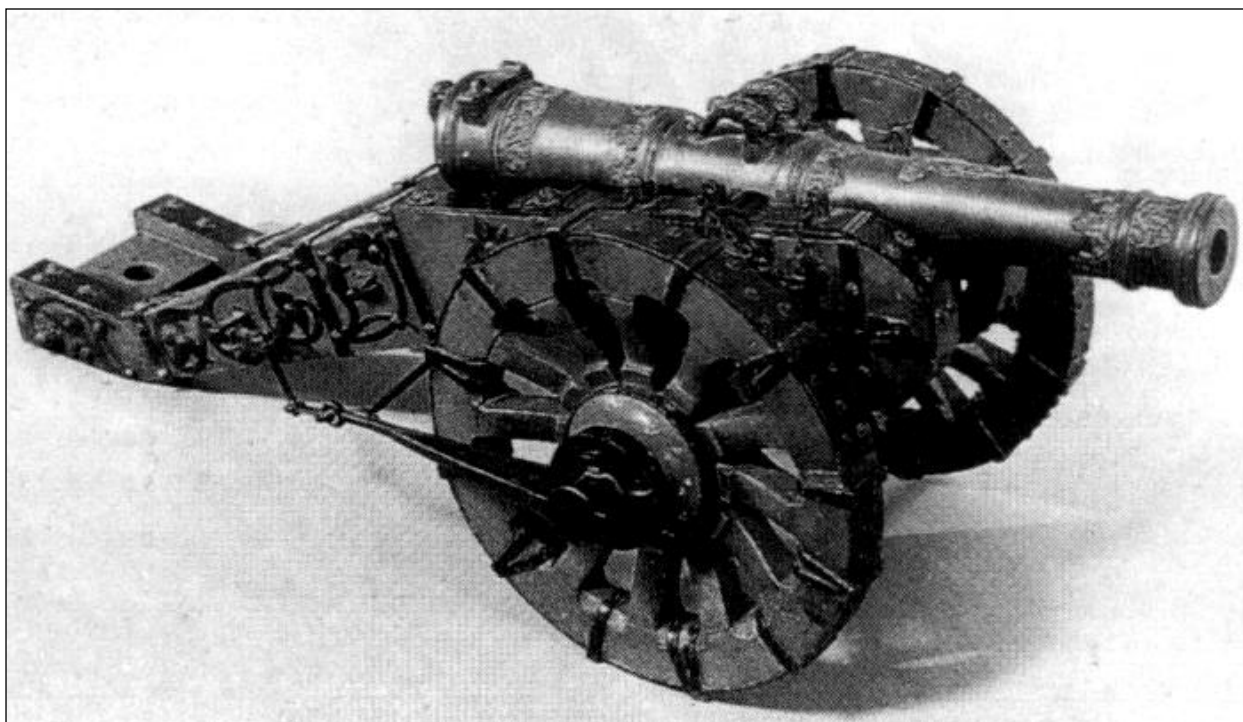

Рис. 9. Московська польова гармата часів Кримських походів 1687, 1689 рр.
(Бронза, модель кінця XVII ст.)

ВѢДОМОСТЬ

Прислана отъ адмирала Господина Апрахина,
изъ Таурова апреля въ 25 день.

Генералъ маюръ шидловскій пишетъ,
ходилъ онъ къ крепости Новосергѣевской,
что на самарѣ, которую воръ плака отдалъ
Хану крымскому.

И помощію Бжіею чрезъ счастливое оръжіе
всемлѣтнѣйшаго нашего Гдѣа Егв Црѣаго
Величества, онѣю штурмомъ взялъ. Въ которой
взато одна пушка чуждѣнная, тысяча триста пять
казацкихъ пищалей. три знамена. Одни лѣтавы:
волжанскихъ жителей семь сотъ. въ томъ числѣ
запорожцовъ сорокъ шесть человекъ, да три
тысячи двѣсти двадцать женъ, которыхъ
мужья во время штурма побиты. А воръ плака
и съ нимъ измѣнниковъ запорожцевъ и ордѣ
человекъ съ шесть сотъ, оушли за самару.

Печатано въ Москвѣ 1711 году, мая въ 4 день.

Рис. 11. Лист газеты «Ведомости» від 4 травня 1711 р. з повідомленням про взяття Новосергіївської фортеці

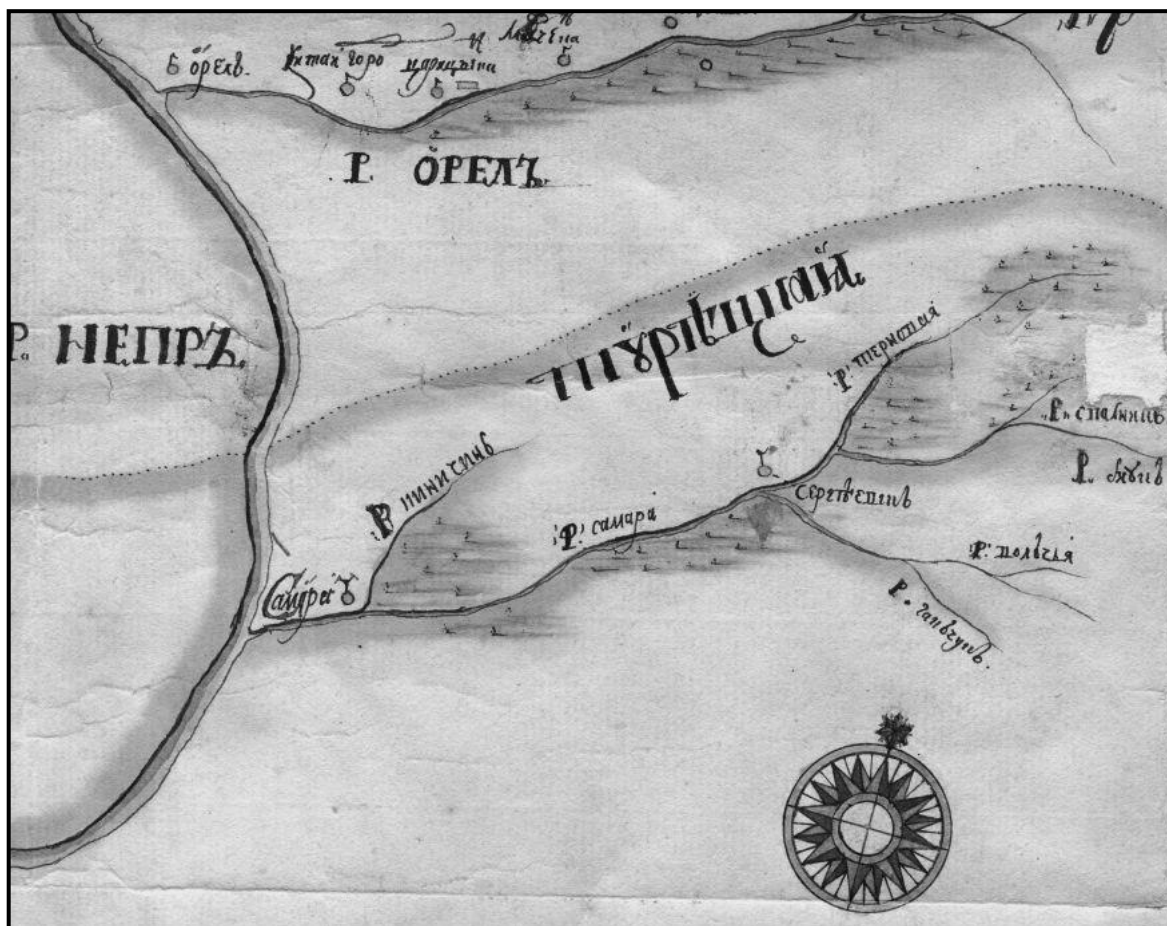

Рис. 12. Фрагмент карти 1736 р. (копія з карти до 1730 р.), на якій під назвою «Сергиевин» позначено Новосергіївську фортецю (фонди РДАДА)

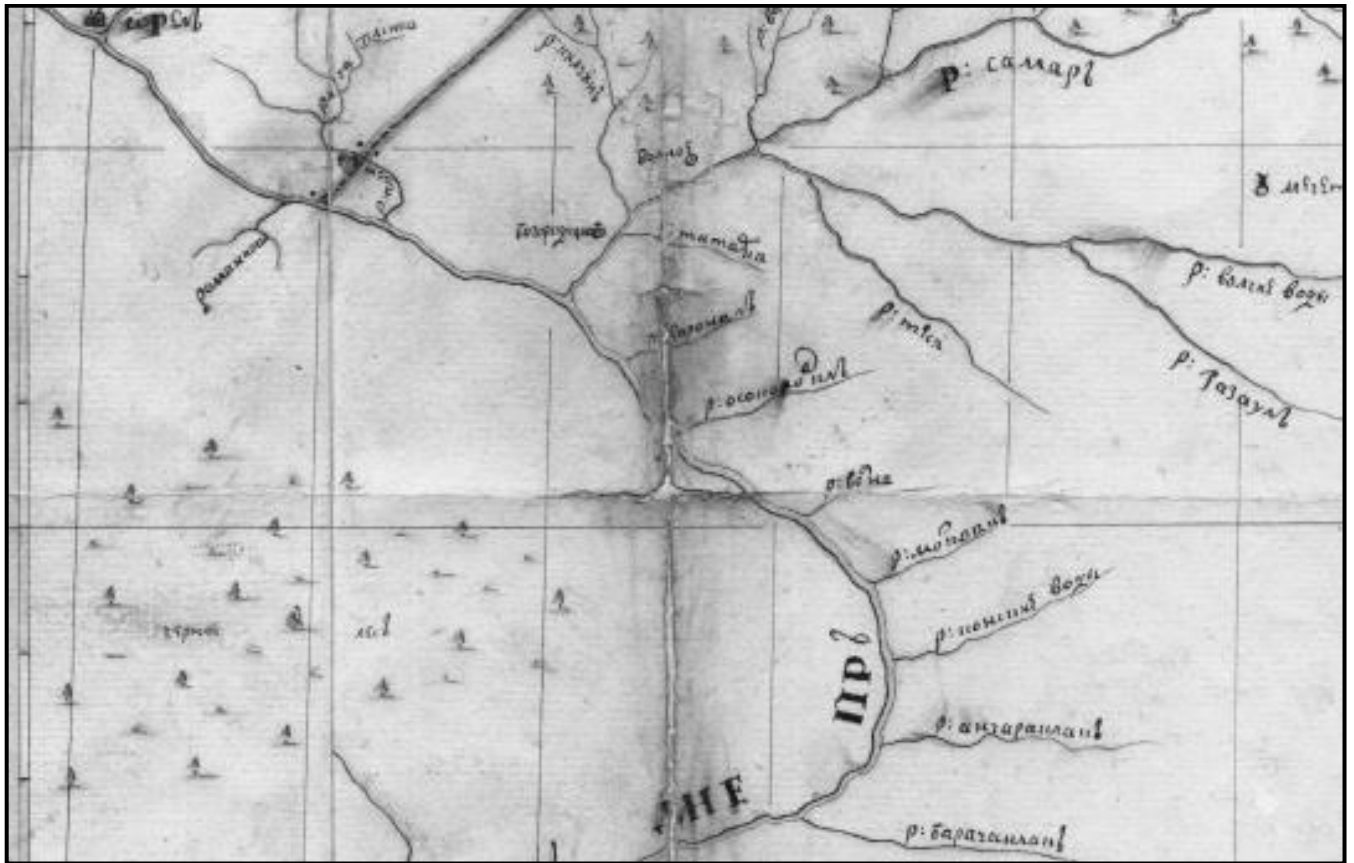
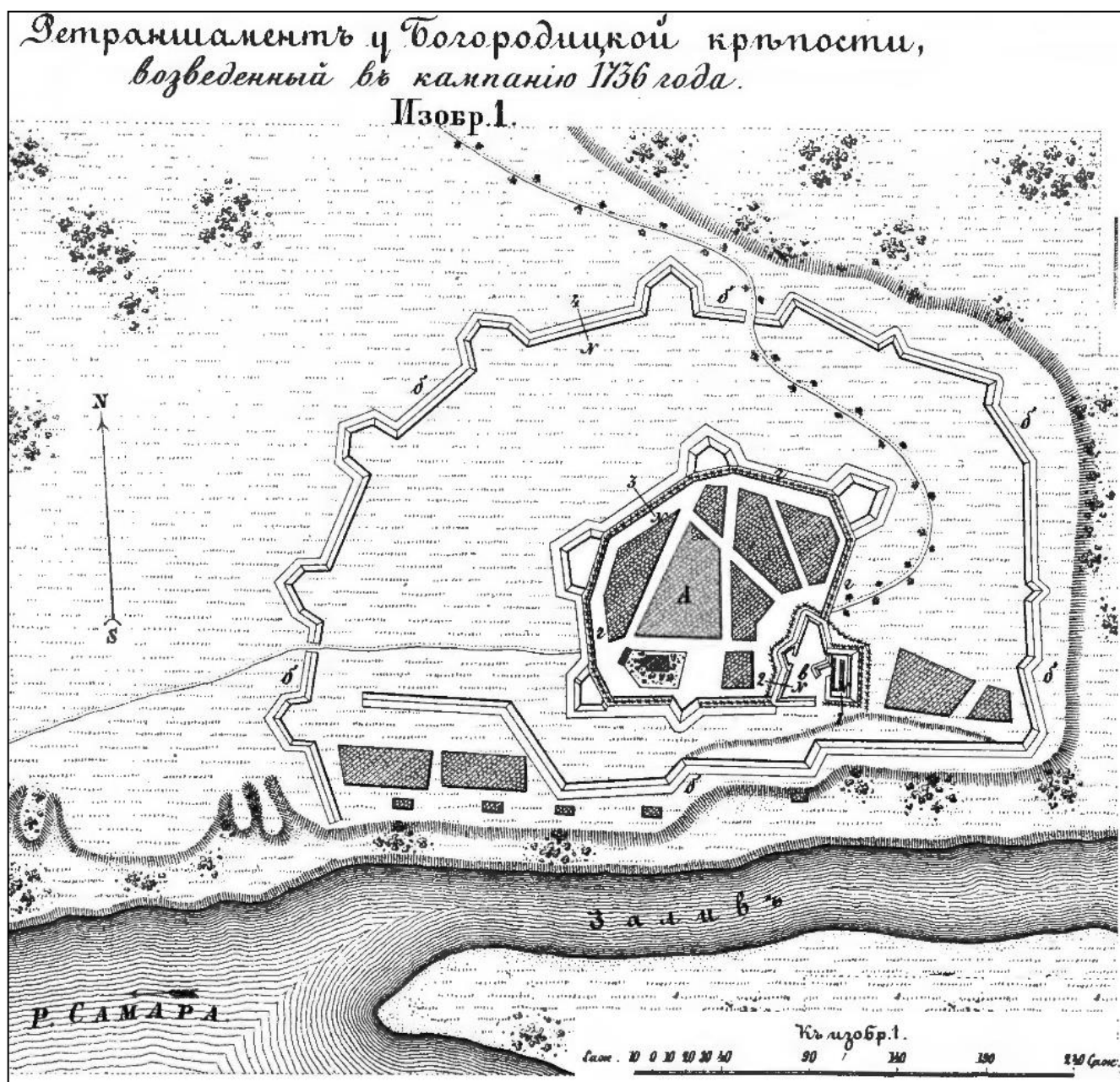

Рис. 13. Фрагмент карти 1736 р. (копія з карти до 1715 р.), на якій під назвою «Волно» позначено Новосергіївську фортецю (фонди РДАДА)

- А. Старая крѣпость Богородицкая.
Работы, произведенныя въ продолженіе первой кампаніи войны
съ Турцією.
б, б... Ретраншаментъ;
в. сомкнутый окопъ, замѣнявшій собою редюитъ;
г, г. двойной рядъ рогатокъ, поставленный на вершинѣ вала
старой крѣпости.

Рис. 14. План ретраншементу споруженого на місці Новобогородицької фортеці
в 1736 р. (за Ф.Ф. Ласковським)

Рис. 15. План залишків Новосергіївської фортеці 1898 р.(фонди ДНІМ)

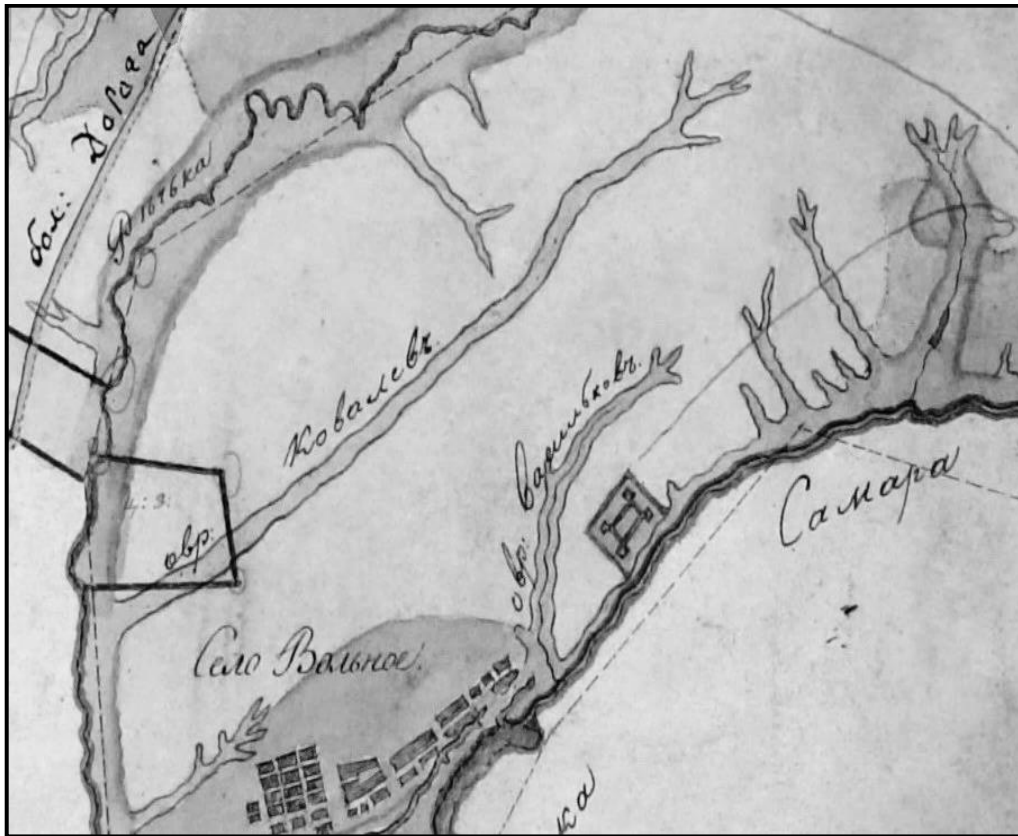

Рис 17. Фрагмент плану генерального межування Новомосковського повіту (перша половина XIX ст.). Вище за течією р. Самари від с. Вільне показано залишки укріплень Новосергіївської фортеці та її посаду

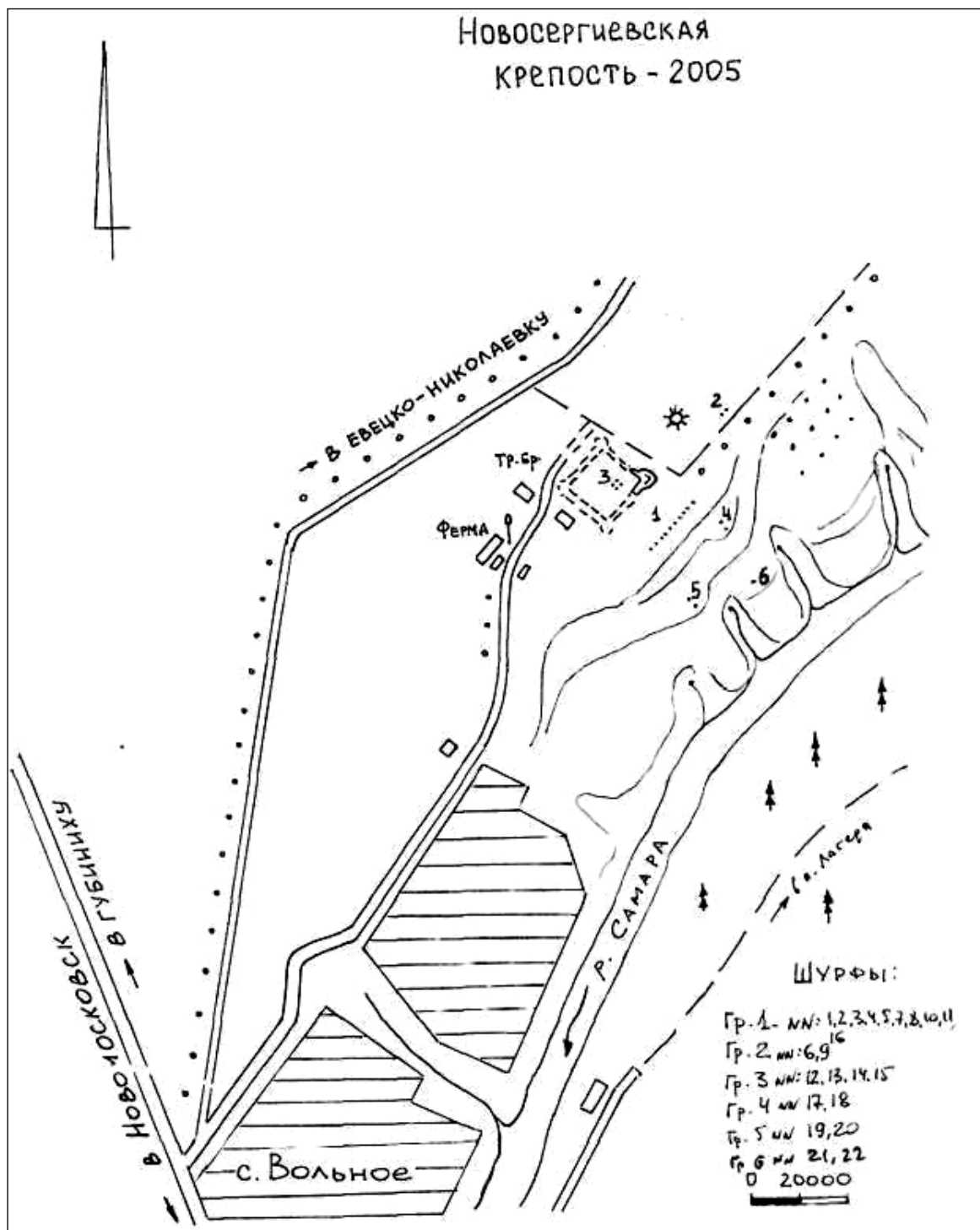
Рис. 18. Фрагмент триверстової карти російського Генерального штабу кінця XIX–XX ст. (арк. 13, ряд XXVI). На північ від села «Свободное» («Корбе») під назвою «Городок» показано залишки укріплень Новосергіївської фортеці та її посаду

Рис. 19. Фото залишків східного бастіону Новосергіївської фортеці: вигляд з південного заходу на північний схід (фото 2018 р.)

Рис. 20. Фото залишків східного бастіону Новосергіївської фортеці: вигляд з північного заходу на південний схід (фото 2018 р.)

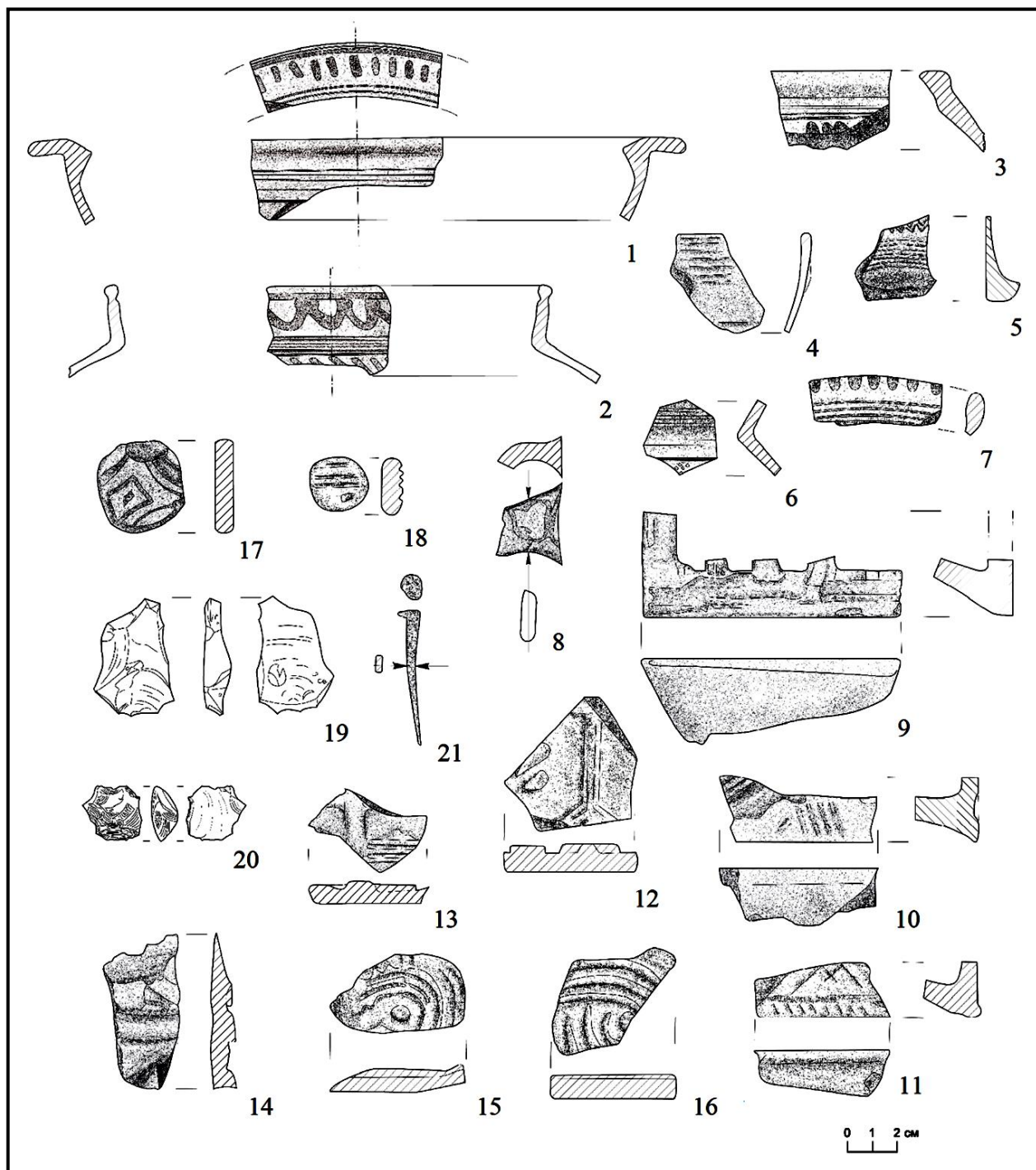

Рис. 22. Підйомний матеріал кінця XVII – початку XVIII ст. з території залишків Новосергіївської фортеці (збори автора, 2012 р.)

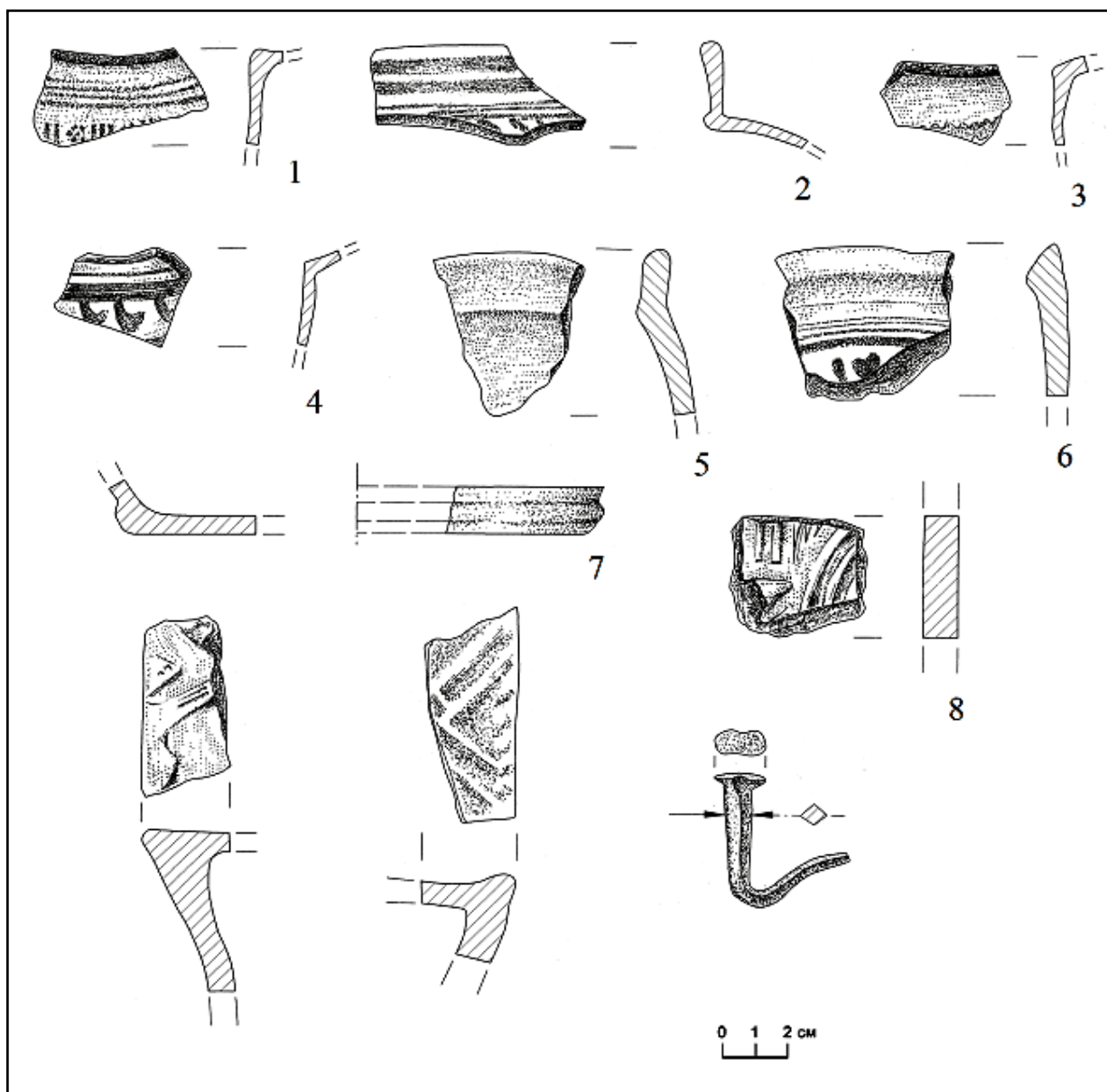

Рис. 23. Підйомний матеріал кінця XVII – початку XVIII ст. з території залишків Новосергіївської фортеці (збори автора, 2013 р.)

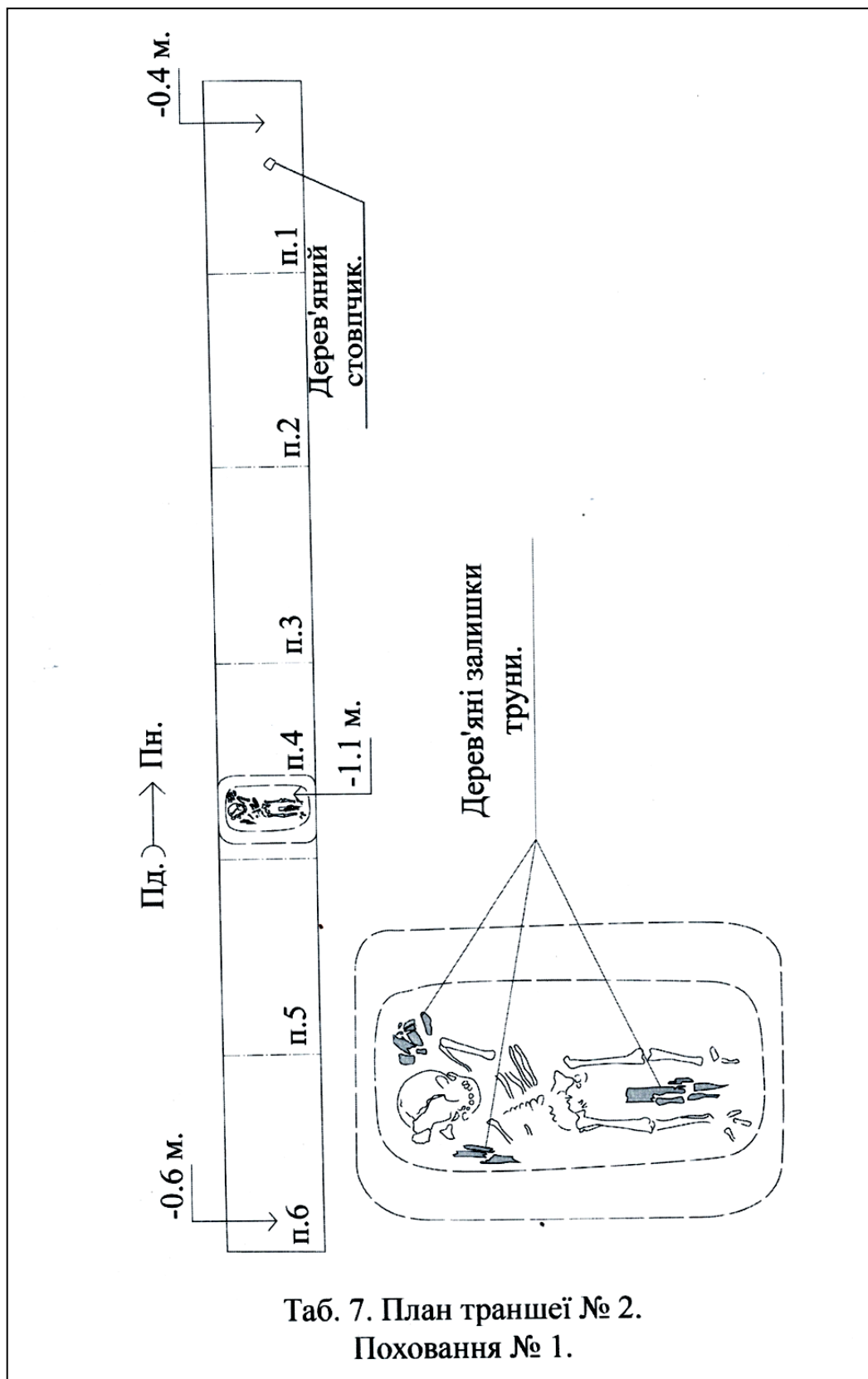

Рис. 24. Дитяче поховання з території Новосергіївської фортеці, досліджене у 2012 р. (за О.В. Старіком)

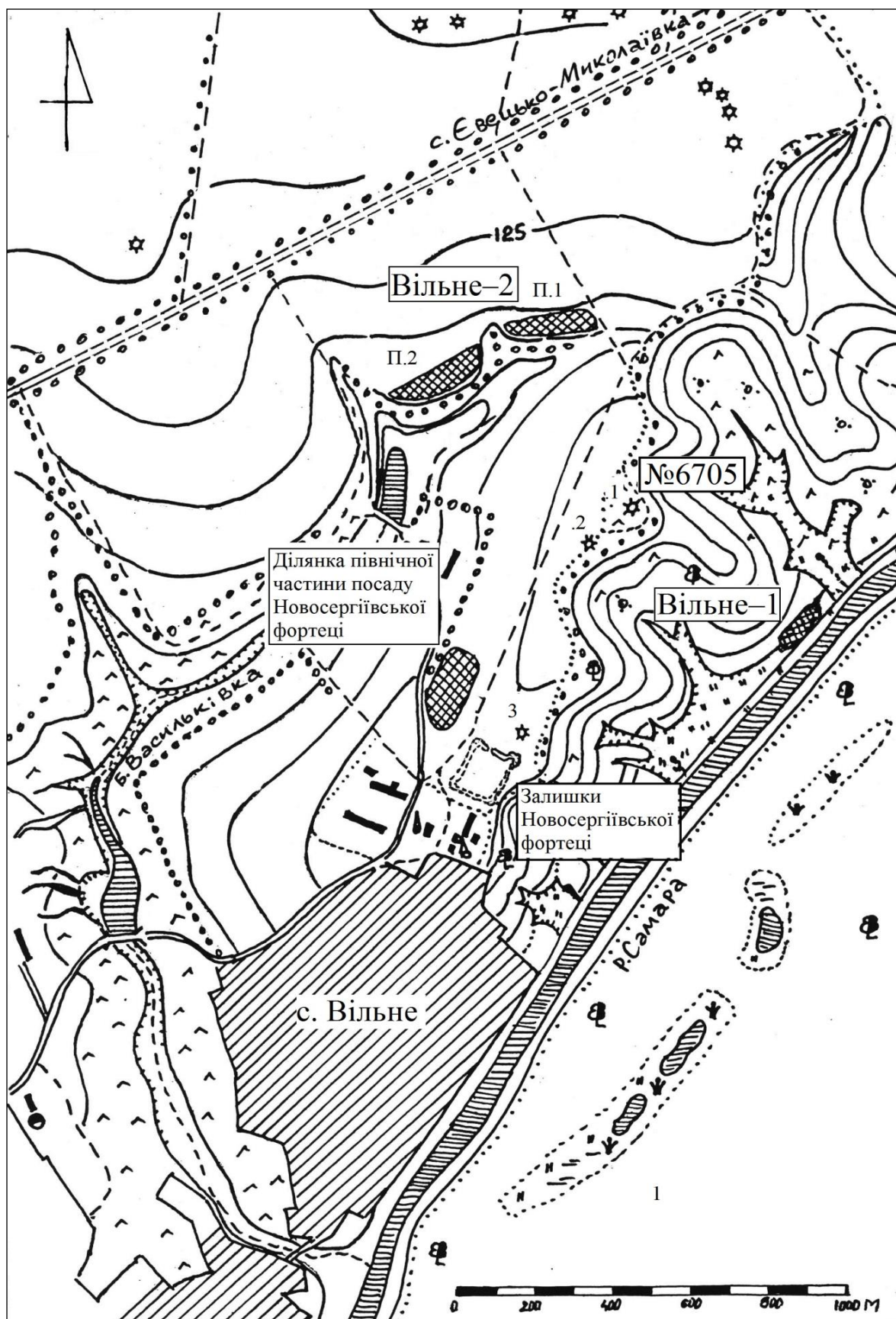

Рис. 25. Місце збору підйомного матеріалу кінця XVII – початку XVIII ст. на території посаду Новосергіївської фортеці (розвідка Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, 2015 р.)

Рис. 26. Монети першої половини XVII – початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці (розвідка Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, 2015 р.)

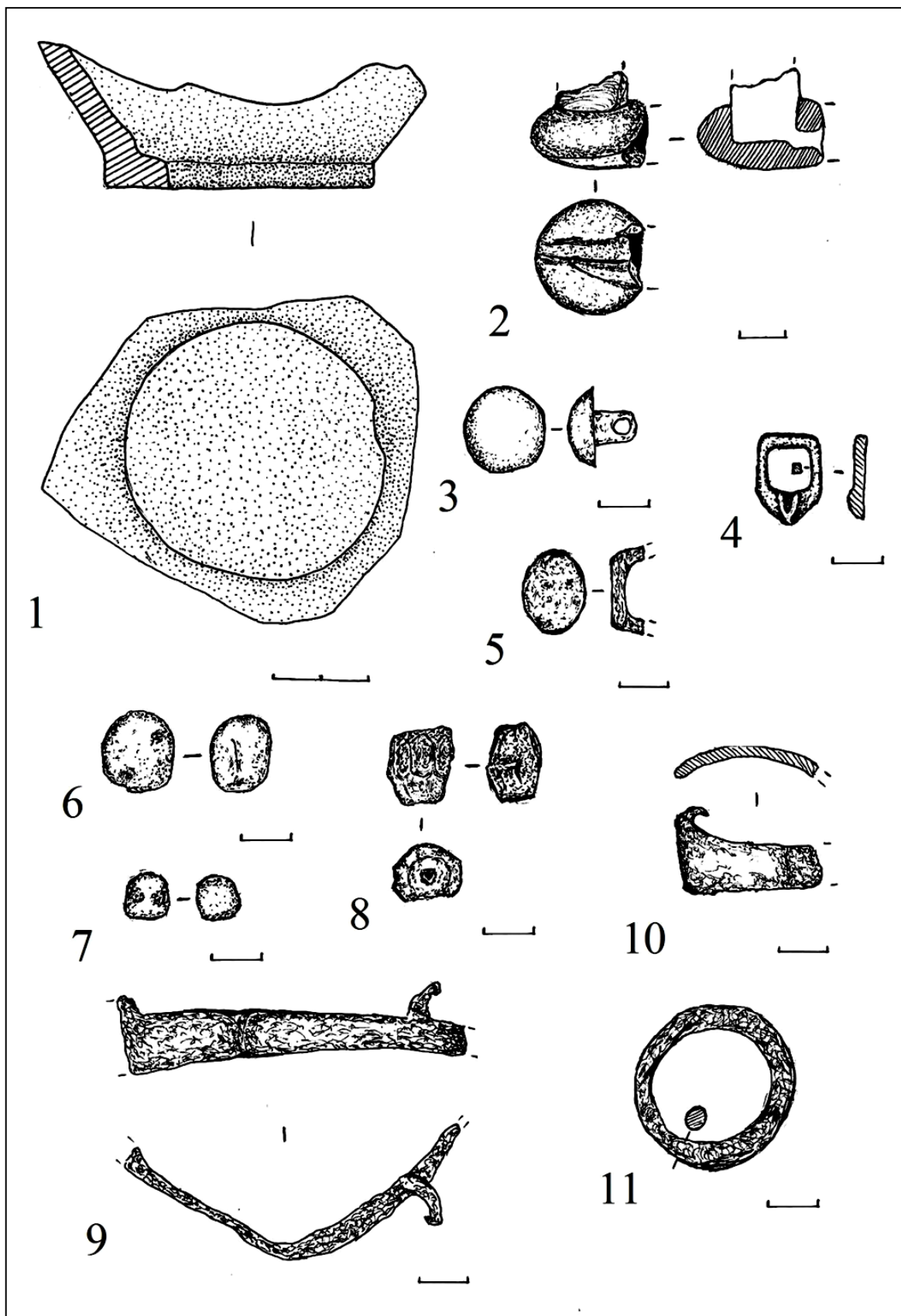

Рис. 27. Предмети кінця XVII – початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці (розвідка Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, 2015 р.)

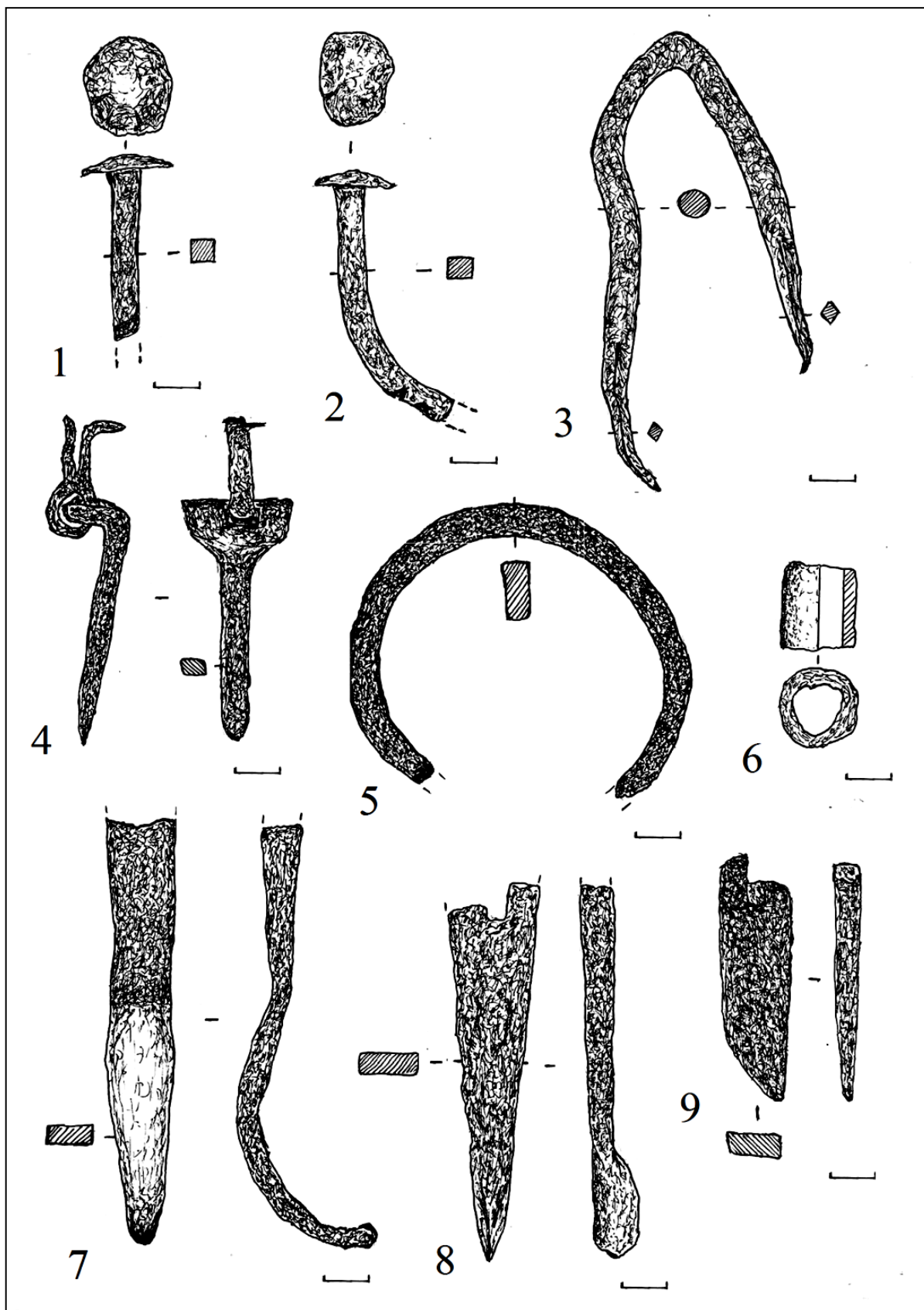

Рис. 28. Предмети кінця XVII – початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці
(розвідка Дніпропетровського обласного центру
з охорони історико-культурних цінностей, 2015 р.)